

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Praha 2007

Tat'ána Marčicová

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

**STOPY A REFLEXE LIDOVÉ VÍRY V ÚSTNÍ
TRADICI ČERNOHORCŮ
(V SOUVISLOSTI SE SLOVANSKÝM
NÁBOŽENSKÝM SYSTÉMEM).
PŘÍPAD ZDUCHAČE.**

Student: Taťána Marčicová

Vedoucí bakalářské práce: Dott. Giuseppe Maiello, PhD.

Studijní obor: Studium humanitní vzdělanosti

Děkuji Dott. Giuseppe Maiellovi, PhD. za cenné rady a podněty pro tuto práci a Vukovi Begovićovi a jeho rodině za poskytnutou pomoc a zázemí, které jsem potřebovala během průzkumné práce v Černé Hoře.

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 29. 6. 2007

.....

podpis

OBSAH

1.	ÚVOD.....	7
2.	METODIKA PRÁCE.....	10
3.	HLAVNÍ HISTORICKÉ PRAMENY.....	11
3.1	HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE POLABSKÝCH SLOVANŮ.....	11
3.2	HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE VÝCHODNÍCH SLOVANŮ.....	12
3.3	HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE JIŽNÍCH SLOVANŮ.....	12
4.	STRUČNÝ PŘEHLED SLOVANSKÝCH BOHŮ.....	14
4.1	BOHOVÉ POLABSKÝCH SLOVANŮ.....	14
4.1.1	SVANTOVIT.....	14
4.1.2	TRIGLAV.....	15
4.1.3	SVAROŽIČ.....	15
4.1.4	ČERNOBOH.....	16
4.1.5	ŽIVA.....	16
4.2	BOHOVÉ VÝCHODNÍCH SLOVANŮ.....	16
4.2.1	PERUN.....	16
4.2.2	DAŽBOG.....	18
4.2.3	CHORS.....	19
4.2.4	VELES.....	19
4.2.5	STRIBOG, SIMARGL, MOKOŠ.....	20
5.	SLOVANSKÁ DÉMONOLOGIE ANEB NIŽŠÍ BOŽSTVO JIŽNÍCH SLOVANŮ.....	21
5.1	NĚKOLIK SLOV O DĚJINÁCH ZVYKŮ A LIDOVÉ TRADICE JIŽNÍCH SLOVANŮ OBECNĚ.....	21
5.2	VÍRA V DUCHY A JEJICH NEJČASTĚJŠÍ PODOBY.....	24
5.2.1	DUŠE ZA ŽIVA.....	25
5.2.2	DUŠE PO SMRTI.....	27
6.	ZDUCHAČ.....	29
6.1	ZÁKLADNÍ PRVKY LIDOVÉ TRADICE JIHOVÝCHODNÍCH	

	SLOVANŮ.....	29
6. 2	SPOLEČNÉ ZNAKY ZDUCHAČE S JEMU PODOBNÝMI BYTOSTMI, SPLÝVÁNÍ POJMŮ.....	30
6. 3	KDO BYL ZDUCHAČ.....	31
6. 3. 1	VZNIK VÍRY VE ZDUCHAČE.....	31
6. 3. 2	ETYMOLOGIE SLOVA ZDUCHAČ.....	32
6. 3. 3	ZÁKLDANÍ CHARAKTERISTIKA ZDUCHAČE.....	32
6. 3. 4	ČÍM SE ZDUCHAČ ODLIŠUJE OD OSTATNÍCH LIDÍ.....	33
6. 3. 5	KDO MOHL BÝT ZDUCHAČEM.....	34
6. 3. 6	ZDUCHAČOVO PŮSOBENÍ.....	35
6. 3. 7	POVAHA ZDUCHAČŮ.....	38
6. 4	SITUACE DNES.....	40
6. 4. 1	VÝZKUM V TERÉNU – DŮVOD, PŘÍPRAVA A PRŮBĚH.....	40
6. 4. 2	VÝPOVĚDI PAMĚTNÍKŮ.....	42
7.	ZÁVĚR.....	47
	POZNÁMKY.....	48
	LITERATURA.....	51

1. ÚVOD

Tato bakalářská práce měla být původně zaměřena na velmi obširnou oblast „slovanských pohanských náboženství“. Toto téma s sebou však přináší jistá velmi obtížně řešitelná úskalí. Zaprvé z takto obecného vymezení tématu vyplývá, že jeho zpracování by vyžadovalo prostor dalece přesahující možnosti bakalářské práce. Dalším podstatným problémem je bezesporu předpokládaný citelný nedostatek historických pramenů, ze kterých by bylo možno vyvozovat jakékoli hodnověrné a nesporné závěry. Naše bádání by ztěžovala skutečnost, že „slovanské pohanství přitahuje velmi málo pozornost výrazných osobností zabývajících se teorií a dějinami náboženství či obecně problematikou mytologie“, což je „způsobeno faktem, že pramenná základna je velmi chudá a očekávatelný výsledek neúměrný vynaložené práci“ (Profantová - Profant, 2000, s. 31). Slovanská mytologie bezesporu existovala a v životech starých Slovanů hrála významnou úlohu, avšak „jen ve výjimečných případech se vědcům podařilo zlomky podobných příběhů rekonstruovat, vždy jsou to ale nanejvýš torza, ze kterých můžeme pouze vytušit jejich někdejší půvab“ (Profantová - Profant, 2000, s. 12).

Poslední - a možná největší - komplikací je předpoklad přesné interpretační schopnosti, získané mnohaletou zkušeností s prací s podobnými prameny. Informace, s nimiž se takoví vědci setkávají, jsou totiž často „zdeformované“ interpretací křesťanských zprostředkovatelů. Tím „dochází k zamlžení původního smyslu rituálu, modlitby či vyprávění. My se pak tento smysl pokoušíme dešifrovat pomocí srovnávání s jinými pohanskými představami, ovšem možností, jak tu či onu informaci vyložit, bývá více“ (tamtéž).

Například při četbě knihy Jana Máchala *Bájesloví slovanské* nabyde čtenář rychle dojmu, že v podstatě všichni bohové Polabských Slovanů se vyznačovali v první řadě válečnými atributy a až na druhém místě atributy ostatními. Tak pro Máchala vystupuje přední bůh Polabských Slovanů *Svantovit*, jehož svatyně a socha se nalézaly v Arkoně na dnes německém ostrově Rujana, především jako patron války (cfr. Máchal, 1995, s. 154-158).

Mnohé však ukazuje na to, že, alespoň v ranějších dobách slovanského osídlení, byla jeho role, přinejmenším do stejné míry jako s válečnými taženími, spjata s úspěchem zemědělství. Podle nalezených soch má Svantovit sice meč ve stříbrné pochvě, uzdu, sedlo a pestrý válečný prapor, ale v jedné ruce drží vždy také roh, který kněz při odřadech naplňoval

medovinou, k jeho počtě se konaly slavnosti časově spjaté s cyklem ročních období apod. (cfr. Profantová - Profant, 2000, s. 211).

Navíc je třeba si uvědomit, že prameny, které se nám o Arkoně dochovaly, pocházejí, jak jsem již zmínila, především z pera křesťanských kronikářů, a to z dob nejintenzivnějšího potírání pohanských Slovanů okolními křesťany, především Dány (Arkona byla dobyta a zničena dánským králem Valdemarem roku 1168). To může indukovat dvojí - buď tito kronikáři v rámci propagandy vlastních tažení vyzdvihují především „bojovný nepřátelský charakter“ svých slovanských sousedů, nebo mohla role válečnictví u Slovanů nabýt větší intenzity v důsledku narůstajícího ohrožení z okolí. Je dosti možné, že působily oba faktory najednou.

Slované se navíc z historického hlediska nejeví jako nějakí sebevědomí dobyvatelé a uzurpátoři, kteří ctí pouze kult války, spíše u nich převládá prvek pasivity. Byli to především zemědělci, kteří se větších bojů účastnili spíše z donucení svými sousedy než z vlastní iniciativy (cfr. Čorović, 1997, s. 109). To kromě archeologických nálezů zbraní, které se byly relativně primitivní, dosvědčuje například i etymologie slova otrok.¹⁾

Jak jsme již ovšem uvedli, je velmi obtížné podobné závěry jakkoli věrohodně doložit a každý, kdo se touto tematikou zabývá, se většinou pohybuje na poli pouhých spekulací. Proto jsem se rozhodla poněkud pozměnit svou orientaci a zaměřit pozornost na víru Slovanů v nadpřirozené bytosti nižšího řádu. Nejenže je ústní lidová tradice v tomto ohledu etnograficky doložená a hojná, mohla jsem se navíc opřít i o vlastní výzkum, protože víra v podobné jevy je v některých místech dodnes živá. Bylo by sice pošetilé považovat tyto „archaicky působící produkty lidové tvořivosti“ bez potřebného metodického odstupu za „přežitky“ nějakých původních pohanských představ Slovanů. Avšak, jak říkají Nad'a Profantová a Martin Profant, toto „neznamená, že bychom podceňovali slovanskou slovesnou tvorbu – ať už středověkou či novověkou. Jsme pouze toho názoru, že ruským bylinám či jihoslovanským hrdinským zpěvům nijak neubere na hodnotě, jestliže nedokážeme nalézt jejich kořeny v mýtech pohanských Slovanů – i bez toho zůstávají krásnými a živými uměleckými díly“ (Profantová - Profant, 2000, s. 27).

Ovšem i toto je oblast velmi široká a obsáhlá, proto bylo třeba si ze široké škály možných nadpřirozených bytostí vybrat pouze jednu a tu podrobit hlubší analýze. Chtěla jsem, aby má práce přinesla, pokud možno, něco nového a nebyla pouhým opakováním a kompilací něčeho, co už bylo mnohokrát řečeno. Za přínosné jsem tedy považovala vybrat jev málo prozkoumaný

a českému čtenáři dosud neznámý. Má volba nakonec padla na bytost zvanou *zduchač*, která je fenoménem především u jižních Slovanů.

Mým cílem bylo shromáždit pokud možno všechny v Čechách dostupné materiály o této bytosti a sestavit z nich jakýsi kompletní „portrét“, tedy především místa výskytu, jeho charakteristické vlastnosti a tradovanou činnost, kterou se vyznačuje. Dále jsem se rozhodla sama v terénu prozkoumat, jaká je situace dnes, a ověřit tak nejen informace, které jsou v Čechách k dispozici, ale také zda je víra ve zduchače dnes ještě vůbec živá. Případný český čtenář se tak se zduchačem může blíže seznámit poprvé ve svém mateřském jazyce.

2. METODIKA PRÁCE

Při psaní své bakalářské práce jsem podklady získávala především dvěma hlavními metodami. V první řadě většina pramenů pochází ze Slovanské knihovny pražského Klementina, jejíž fond je velmi bohatý. Zde jsem rešeršovala a dohledávala jakékoli zmínky, byť i nepatrné, týkající se zvoleného tématu. Na základě stěžejních publikací o slovanské mytologii jsem formou dohledávání udané použité literatury pátrala po původních zdrojích, z nichž autoři těchto několika základních knih vycházeli a čerpali. Takto jsem postupovala i u těchto „původnějších“ zdrojů, až jsem se formou jakési spirály dostala k bodu, kdy se uvedená literatura víceméně stále opakovala, z čehož jsem usoudila, že se mi podařilo odkrýt většinu v Čechách dostupných pramenů.

Má bakalářská práce sestává z dvou stěžejních částí. První mapuje slovanské pohanské nábožeství obecně a poskytuje přehled hlavních slovanských bohů. Dává nám tak nahlédnout do psychologie a chápání světa pohanských Slovanů. Při práci na této části se mi jako zdroj informací osvědčily monografie zabývající se touto tematikou.

Druhá, praktičtější část pojednává o démonologii jižních Slovanů a sleduje jeden její konkrétní projev – zduchače. Zde jsem kromě dalších etnografických studií jako pramen ocenila především Srbský etnografický sborník (Srpski etnografski zbornik) Srbské akademie věd.

Abych posílila výpovědní hodnotu své práce, rozhodla jsem se pro výzkum v terénu, který mi umožnil ověřit si získané informace v praxi a také samozřejmě tyto informace patřičně doplnit o vlastní poznatky. Rozhodla jsem se pro nestrukturovaný rozhovor s dotazovanými, abych jejich výpovědi otázkami zbytečně neomezovala. Před svou cestou jsem si však pro každý případ připravila seznam otázek (v podstatě kopírovaly názvy podkapitol v kapitole 6. 3), které jsem chtěla klást v případě, že dotazovaní mi na příliš široce zadané téma nebudou schopni konkrétněji odpovědět.

Rozhodla jsem se kontaktovat pokud možno starousedlíky, a to příslušníky především starší generace, u nichž ještě existuje naděje, že pro ně podobné produkty ústní lidové tradice stále ještě představují součást každodenní zkušenosti. Při vyhledávání respondentů se mi osvědčila tzv. metoda Snowball effect. Odkazy prvních respondentů v dané oblasti mi pomohly vyhledat respondenty další, jejich doporučení mi opět pomohla dále. Tímto „nabalováním“ respondentů jsem postupně pokryla celou oblast.

3. HLAVNÍ HISTORICKÉ PRAMENY

Přestože jsem se tedy rozhodla soustředit se na nadpřirozené bytosti nižšího řádu, které jsou součástí spíše profánního života nežli života sakrálního, zmíníme se nejprve přece jen o slovanském náboženství v celé jeho šíři, tedy i o božstvu vyšším. Zduchač a jemu podobné bytosti, známé z ústní lidové tradice jsou totiž součástí jistého systému a bylo by podle mne chybou nepojednat o nich v tomto širším kontextu, který jim teprve dává smysl a pomáhá nám chápat jejich pravý význam.

Historické prameny týkající se pohanských Slovanů jsou velmi vzácné a rozhodně nám nepodávají ucelenou představu o jejich systému mytických příběhů a kompletním okruhu hrdinů těchto mýtů. Navíc, pokud již prameny k dispozici máme, pocházejí z dob relativně pozdních, kdy slovanské kmeny byly již rozptýleny po odlehlých oblastech Evropy, takže nelze apriori předpokládat, že se vztahují na všechny Slovany (cfr. Máchal, 1995, s. 3).

O pohanství na území Čech nás povšechně informuje *Kristianova legenda* a ne příliš přesná *Kosmova kronika* (12. století). Další zmínky lze nalézt v *Homiliáři opatovickém* biskupa pražského z 12. století. O víře pohanských Lechů se pak v 15. století zmiňuje *Długosz*, ovšem ani jeho zprávy se nezdají být příliš spolehlivé a přesné.

3. 1 HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE POLABSKÝCH SLOVANŮ

Přes tuto nepřízeň dějinného vývoje a okolností se nám jistá svědectví přece jen zachovala. Týkají se tří skupin starých Slovanů – *Slovanů Polabských, východních a jižních*. K hlavním zdrojům informací o *Polabských Slovanech* patří zápisy magdeburského kanovníka *Thietmara* (976-1018), který nám mimo jiné zanechal zevrubný popis svatyně v Riedegasti, kde byl ctěn především bůh *Svaražič*. O lutických Ratarech, kteří v Retře ctili boha *Redigasta*, nám pak v kronice „Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum“ z 11. století zanechal svědectví *Adam Brémský* (cfr. Máchal, 1995, s. 4).

Další německý kronikář, *Helmold*, který osobně procestoval slovanská území v Pobaltí, ve svém díle „Chronica Slavorum“ popisuje náboženské zvyky Vagriů, Luticů a Obodritů. Byl to

právě on, díky němuž máme k dispozici podrobné líčení obřadu Svantovitova kultu v Arkoně na ostrově Rujana, o které jsem se zmínila v úvodu (dále výslovně jmenuje *Radigasta*, *Černoboga*, *Prove*, *Podagu* a *Sivu*). Podobně jako Helmold se o tomto obřadu v kronice „Gesta Danorum“ zmiňuje i dánský dějepisec *Saxo Grammaticus* (uvádí také bohy *Rugievita*, *Porevita* a *Porenuta*). Jeho svědectví potvrzuje i dánská „Historia Knytidarum“ (*Knytlingasaga*). Další zmínky o slovanské bohohpctě, tentokrát v Pomořanech, můžeme nalézt v životopisech bamnerského biskupa *sv. Otty* (*Triglav* ve Štětíně a *Gerovit* ve Volegosti) (cfr. Máchal, 1995, s. 4-5).

3. 2 HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE VÝCHODNÍCH SLOVANŮ

Pokud jde o náboženství *Slovanů východních*, můžeme čerpat z *Nestorovy kroniky* (konec 11. nebo začátek 12. století), která dokumentuje státní panteon zavedený knížetem *Vladimírem* v Kyjevě roku 980 (zahrnující *Peruna*, *Chorse*, *Dažboga*, *Volose*, *Striboga*, *Simargla*, *Mokoši*), či ze *Slova o pluku Igorově* (*Veles*, *Dažbog*, *Chors*). Jejich nedostatkem ovšem je, že zmínky o slovanské mytologii jsou jen skoupé a ani tyto prameny nám neposkytují ucelenou představu o slovanské bohohpctě (cfr. Máchal, 1995, s. 6).

3. 3 HISTORICKÉ PRAMENY TÝKAJÍCÍ SE JIŽNÍCH SLOVANŮ

O *Slovanech jižních* se nám zlomky a útržkovité poznámky dochovaly ve zprávách *Prokopia Caesarejského* (6. století), z jehož pera pochází první stručná zmínka o slovanském pohanství vůbec (tzv. etnografický exkurz v třetí knize jeho *Gótských válek*) (cfr. Profantová - Profant, 2000, s. 15). Prokopius tvrdil, že Slované uctívali pouze jediného boga, a to *Peruna*. Dále uvádí, že Slované věřili v různé demony a nymfy, žádná jména nám však nezanechal. Užitečné jsou i arabské cestopisy *Al-Masudí* (10. století) a cestopis *Ibraima ben Vesif-Šacha* (okolo roku 1200).

Nepřímo můžeme vyvozovat jisté závěry o slovanské mytologii této oblasti i ze středověkých rukopisných sborníků, přeložených z byzantských textů. Tak například v starobulharském textě *Alexandreidy* se řecký bůh *Zeus* skutečně překládá jako *Perun*. „Perun byl především *bohem hromu, hromovládcem* jako *Zeus* u Řeků. (...) V apokryfické besedě tří

světců se praví: „Od čeho stvořen byl hrom?“ Vasilij řekl: „Jsou dva andělé hromoví: helénský stařec *Perun* a židovský Chors“ (Máchal, 1995, s. 181-182).

4. STRUČNÝ PŘEHLED SLOVANSKÝCH BOHŮ

Slovanské božstvo, o němž se nám dochovaly zmínky, lze rozdělit do dvou hlavních panteonů – na bohy *Polabských Slovanů* a bohy *pohanských Rusů*. Pro Slovany byla typická bohoocta a idolatrie. Uctívali modly, které považovali za vtělení konkrétních bohů, a těmto modlám pak projevovali patřičnou úctu. Tato modloslužba byla u nich tak hluboce zakořeněna, že křesťanství trvalo několik století, než se mu podařilo ji z podvědomí nově získaných věřících kompletně vymýtit (cfr. Máchal, 1995, s. 152).

Podle Jana Máchala má náboženství Polabských Slovanů „zřetelný ráz *kultu předků* a *domácích heroů*. Většinu názvů příkládaných jejich bůžkům odvoditi možno od vlastních jmen osobních, často také popis model hodí se spíše na zbožněné reky národní, než na bohy přírodní“ (Máchal, 1995, s. 153).

4. 1 BOHOVÉ POLABSKÝCH SLOVANŮ

4. 1. 1 SVANTOVIT

Svantovit (*Sventevith, Svantevit, Svetovid, Suvid, Svantovít, Swantovít, Sventovit, Zvantevith, Świętowit, Sutvid, Vid*) byl předním bohem Slovanů, obývajícím Rujanu. Jeho ústřední svatyně stála na samém okraji ostrova v Arkoně, která byla roku 1168 dobyta a zničena dánským králem Valdemarem a jeho arcibiskupem Absalonem. „Jméno boha je zřejmě již konstantním deskriptivním přídomkem, který vytlačil původní označení spojené primárně s úrodou; ve 12. století už jde především o boha válečníka“ (Profantová - Profant, 2000, s. 210).

Bylo zvykem vybírat pro Svantovitovu svatyni každoroční daň a náležela mu i třetina každé válečné kořisti. Zvláštní poplatek museli složit i kupci, kteří na ostrově chtěli obchodovat.

Svantovitova socha měla dvě hlavy hledící dopředu a dvě dozadu (jedna je vždy otočená vpravo, druhá vlevo), má dvojí prsa i záda. Jeho účes a vousy pravděpodobně kopírují tradiční vzhled obyvatel Arkony. Mezi jeho válečné atributy patří meč, uzda, sedlo a válečný prapor, jeho atribut hospodářského rázu je roh hojnosti, který drží v pravé ruce (levou má opřenou v bok).

Traduje se, že Svantovitův kůň byl po jeho nočních bojových výpravách ráno vždy zpocený a uprášený. Jeho kůň byl používán především jako orákulum k věštbám, a to podle

toho, jakým způsobem překročil zkřížená kopí (bájný kůň vedoucí Libušiny posly k Přemyslovi do Stadic je dalším příkladem víry ve věšebnou schopnost koně, pokládaného za posvátné zvíře (cfr. Váňa, 1990, s. 87-93).

„K předpovídání budoucí úrody sloužil roh hojnosti plněný každoročně po žních vínem (či medovinou) a obrovský medový koláč, za nímž se Svantovitův kněz při obřadu schovával a tázal se přítomných, zda je vidět. Za znamení dobré úrody se pokládalo, pokud vidět nebyl. Jedná se o zaznamenání starého indoevropského rituálu, doloženého i v řecké Spartě“ (Profantová - Profant, 2000, s. 211).

Je zajímavé, že v Arkoně lze tušit prvky teokracie, protože se Svantovitův kněz těšil větší faktické moci než kníže. „Musel mít dlouhé vlasy a vousy, byl zároveň strážcem pokladu svatyně, připravoval svatyni pro oběti a obřady, staral se o posvátné koně“ (tamtéž).

„Svantovitovi byli jako smírčí oběť obětováni i lidé, zejména cizí křesťanští kněží. (...) Nepoměrně častější byly ovšem oběti zvířat, zejména prasat, ovcí či koz a volů“ (tamtéž).

4. 1. 2 TRIGLAV

Triglav (Troglav) byl uctíván především při ústí Odry ve Wolinu, Štětíně a v Braniborsku. Přestože ještě nebyl archeology objeven ani jeden jeho idol, je známo, že měl tři hlavy, které symbolizovaly tři sféry jeho vlády: nebe (svět bohů), zemi (svět lidí) a podsvětí (říši mrtvých). I Triglavův kůň, podobně jako kůň Svantovitův, sloužil jako orákulum a i jinak se kult tohoto boha do značné míry shoduje s kultem Svantovitovým. Od 11. století začíná převažovat jeho válečná funkce (cfr. Váňa, 1990, s. 93-99).

4. 1. 3 SVAROŽIČ

Svarožič byl nejvýznamnějším bohem Ratarů. „U západních Slovanů byl uctíván zejména na hradě Retra, později patrně nazývaném Riedegost, v Meklenbursku. Svarožič byl nejvyšším bohem místního panteonu, o jehož složení nejsme podrobněji informováni“ (Profantová - Profant, 2000, s. 213). I Svarožičův kůň byl využíván k věštbám. Je doloženo, že byl pokládán za příbuzného (pravděpodobně za syna) boha *Svaroga*.

„Později byl Svarožič nazýván též Redigastem, tedy nejspíše ustáleným přídomkem podle nejslavnější svatyně, v níž stála jeho zlatá socha na purpurovém lůžku. Představuje tak doklad přeměny solárního božstva v lokální válečné božstvo (...)“ (Profantová - Profant, 2000, s. 214).

Svarožič byl uctíván také v Rusku jako bůh ohně.

4. 1. 4 ČERNOBOH

Podle svědectví kronikáře Helmolda Slované vzývali kromě boha dobrého i boha zlého, který řídí veškeré neštěstí. Tímto bohem měl být právě *Černoboh* (*Crnobog*, *Czernobog*, *Černobog*, *Zernebog*). „Je možné, že Černoboh byl až pozdní součástí panteonu Pobaltských Slovanů, ovlivněných soupeřením s křesťanstvím. Vzhledem ke konfliktnímu poslání se předpokládá i jeho ‚dobrý protipól‘ – *Bělboh*. Památka na něj se však zřejmě dochovala jen v několika místních jménech (hora ve Slezsku, hrady v Istrii Cernohradus a Belegradus, zmíněné již roku 1102, ale i Bělbožice u Kralovic v Čechách) (cfr. Váňa, 1990, s. 85-87).

4. 1. 5 ŽIVA

O funkci a podobě *Živy* (*Sivy*) se nám do dnešních dnů žádné informace nedochovaly. Je však pravděpodobné, že její kult souvisel s kultem plodnosti země. U východních Slovanů byla tomuto kultu analogicky zasvěcena bohyně *Mokoš* (cfr. Profantová - Profant, 2000, s. 249).

4.2 BOHOVÉ VÝCHODNÍCH SLOVANŮ

4. 2. 1 PERUN

„Na rozdíl od Polabských Slovanů, jejichž bohyně silně připomíná kult předků a národních heroů, pohanští Rusové ctili bohy přírodní, zejména boha hromu, slunce, větru apod., jež zobrazovali modlami“ (Máchal, 1995, s. 177).

Perun je pokládán za nejvyššího boha slovanského panteonu, je to pán blesku a bouří. Slované přisuzovali předmětům zasaženým bleskem zvláštní léčivou moc. „Je obdobou baltského boha Perkúnase či Perkonse (Lotyšši) – pána blesku a hromu, dárce deště. Je příbuzný také

albánskému bohu zvanému Perenda" (Profantová - Profant, 2000, s. 160). Jeho jméno je většinou etymology odvozováno od kořene *per-*, který znamená práti, bítí.

Perun je jasně doložen u východních Slovanů, ale je téměř jisté, že byl uctíván i Slovy západními a jeho jméno se často vyskytuje i v toponymii Slovanů jižních (cfr. Profantová - Profant, 2000, s. 161). Perunova role a postavení jsou analogické k funkcím Dia u Řeků či Indry u Indů aj. To se projevilo například ve starobulharském překladu Alexandreidy ze 13. století, kde je Zeus překládán jako Perun. Obdobně Preun nahrazuje jméno jiného pohanského boha hromovládce, tentokrát v názvu dne – anglický název pro čtvrtek jako pro den příslušící Tórovi (*Thursday*) nebo německý název *Donnerstag* (Donner znamená hrom) má v pobaltských zemích obdobu ve slově *perundan* (cfr. Profantová - Profant, 2000, s. 161).

Perunovým atributem byla sekyra symbolizující blesk, kterým vládl, byl mu obětován býk a zasvěcen dub, který pro Slovy představoval posvátný strom, protože podobně jako ve Skandinávii (a na většině území indoevropských jazyků vůbec) tento strom symbolizoval celý svět. Jeho koruna reprezentovala oblohu, říši nebeských bytostí, kmen pak říši smrtelníků. Kořeny představovaly podsvětí, tedy říši mrtvých, která je u Slovanů, narozdíl od dnes převládajícího křesťanského konceptu, chápána jako vcelku přívětivé místo, kde vládne věčné jaro. Perun, jakožto vládce nebe a země, byl často zobrazován jako orel sedící na nejvyšší větvi takového stromu, ze které dohlížel na celý svět.

Perun je vždy doprovázen svým protipólem – bohem podsvětí *Velesem*. To je patrné i z toponym na slovanském území. V blízkosti hor či vrchů, jejichž název je odvozen od Perunova jména, se většinou nachází místo nebo osada, jejíž jméno připomíná jméno Velesovo.

Všechny indoevropské mytologie prostupuje a spojuje příběh o věčném boji mezi bohem hromů a velikým hadem nebo drakem. Ve slovanské verzi tohoto mýtu je bohem hromovládce Perun a Veles je ten, který na sebe bere podobu hada a plazí se po kmenech bájných stromů vzhůru, aby Peruna sesadil. Veles s Perunem neustále soupeřil a škodil mu, za což ho Perun pronásledoval a snažil se ho zasáhnout svými blesky. Perun nad Velesem nakonec vždy zvítězil, čímž obnovil ve světě pořádek, který byl narušen jeho nepřítelem (www.wikipedia.org, heslo: Veles (god) [verze: 20:44, 23 April 2007]).

Křesťanství se jen s velkými obtížemi podařilo potlačit uctívání starého slovanského božstva. Pravoslavná církev poskytla svým novým slovanským věřícím jako náhradu za Peruna sv. Eliáše neboli *Iliju Gromovnika* (cfr. Profantová – profant, 2000, s. 163). O sv. Eliáši, jako o původci hromu a blesku, se traduje v podstatě to samé co o Perunovi. I on metá šípy v podobě

hromů a blesků po svém protivníkovi, tentokrát po ďáblu. Pokud blesk zasáhne člověka, je to proto, že nad ním stál ďábel. Lidé věří, že Eliášovy šípy mají léčivou moc a že jimi disponují některé vesnické léčitelky. Věří také, že kdo si o takový šíp naostří nůž nebo břitvu, kterou nosí stále u sebe, nikdy do něj neuděří blesk a ani v boji ho nezasáhne nepřátelova střela. Takový nůž nebo břitva navíc i při neustálém používání zůstanou devět let ostré. Navíc voda, do níž byl šíp ponořen přes noc, má léčivé účinky (cfr. SEZ XLVIII, s. 390).

Východoslovanský panteon reformoval v Kyjevě roku 980 kníže Vladimír, který nechal těsně před svou konverzí ke křesťanství vystavět svatyni zasvěcenou nejvyšším bohům. V této svatyni se nacházely sochy bohů, jež Vladimír ustanovil jako součást oficiálního náboženství – byli to *Perun*, *Chors*, *Dažbog*, *Stribog*, *Simargl* a bohyně *Mokoš*. „Ve vladimírovském panteonu překvapivě chybějí některá božstva, která přitom měla v mytologických a náboženských představách východních Slovanů rozhodující význam. Absence masově uctívaného Velese, boha stád, je nápadnější o to, že právě Veles vystupoval spolu s Perunem jako garant nejdůležitějších politických rozhodnutí a závazků ruské panovnické a bojovnické vrstvy“ (Profantová – Profant, 2000, s. 155). Když roku 988 přijal kníže Vladimír křest, přikázal, aby byla pohanská svatyně zrušena a všechny modly zničeny (Váňa, 1990, s. 70-74).

4. 2. 2 DAŽBOG

Dažbog (*Dazbog*, *Dazhbog*, *Dazhdbog*, *Dabog*, *Dajbog*, *Dažbóg*), syn *Svarogův*, byl ctěn jako bůh Slunce, a tedy dárce všeho dobra, což potvrzuje fakt, že jméno řeckého boha Hélios bylo Slovy překládáno jménem *Dažbog*. Podobně jako je tomu v případě *Peruna*, je i *Dažbog* jedním z mála bohů, který byl znám všem Slovanům. „*Dažbog* je často ztotožňován se *Svarožičem*, jehož jméno ukazuje na to, že se jedná také o syna *Svarogova*“ (Profantová – Profant, 2000, s. 61).

Etymologové se domnívají, že jméno *Dažbog* je složeno z imperativu slovesa *dáti* a slova *bog*, jež má pravděpodobně původ v protoindoevropském kořenu **bhag* ve smyslu „bohatství“ (cfr. Máchal, 1995, s. 187). To zrcadlí staré indoevropské pojetí božstva jako entity zaručující hojnost a blahobyť. Objevily se i spekulace, že *Dažbog* by proto mohl být pozůstatkem protoindoevropského náboženství jako takového, nebo že původně nešlo o označení nějakého konkrétního slovanského boha, nýbrž o označení božstva obecně (www.wikipedia.org, heslo: *Dazbog* [verze: 20:38, 23 April 2007]).

Dažbogovo jméno se do dnešních dnů dochovalo v lidové slovesnosti, především u Srbů. Zde je většinou prezentován jako nepřítel křesťanského boha nebo jiných nebeských bytostí. Mohlo by se zdát, že to je důsledek křesťanské démonizace starých slovanských bohů, avšak máme jisté stopy, že Dažbog se vyznačoval chtonickými atributy i v dobách pohanských (Váňa, 1990, s. 68-70).

4. 2. 3 CHORS

Chors (*Chers, Churs, Chros, Chrs, Hosr, Hurs*) ve slovanských textech často nahrazuje *Apollona*, proto lze soudit, že byl bohem slunečním (cfr. Máchal, 1995, s. 187). „Jméno samo je nejspíše íránského původu, odvozeno od *Chursída*, který je ztělesněním slunce. Považuje se za doplnění obrazu Dažboga či dokonce za jeho synonymum“ (Profantová – profant, 2000, s. 82).

4. 2. 4 VELES

Veles (*Volos, Vols*) byl původně uctíván jako ochránce skotu, později se tato jeho funkce rozšířila a byl považován za boha blahobytu. Přestože byl u východních Slovanů ve veliké úctě, Vladimír jej z neznámých důvodů nezařadil do svého panteonu. Jeho roli v době christianizace přejal sv. *Blažej* (*Vasilij*), který je dodnes v lidové tradici pokládán za ochránce stáda (cfr. Váňa, 1990, s. 74-77).

Velesovo jméno bylo známé i Čechům. Objevuje se v pozdně středověkých památkách, ovšem zde se jedná již jen o označení jakéhosi běsa či čerta. „Existují náznaky souvislosti Velese s dušemi mrtvých, obdobně jako u Baltů (bůh Velnias, Vélis), kde je toto spojení bezpečně prokázáno. Díky postupům srovnávací indoevropské mytologie je tedy Veles (analogicky baltskému prostředí) někdy považován za vládce podsvětí a stavěn do protikladu k nejvyššímu bohu Perunovi“ (Profantová – profant, 2000, s. 230). Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov a Vladimir Toporov se na základě těchto poznatků pokusili rekonstruovat mýtus o věčném boji obou bohů. Viz kapitola 4.2 a.

4. 2. 5 STRIBOG, SIMARGL, MOKOŠ

Stribog byl bohem nebeské atmosféry, zimy a mrazu, je původcem všech větrů (cfr. Váňa, 1990, s. 77-78). *Simarglův* význam přesně neznáme. „Název je nejspíše odvozen od íránského boha Senmurva (Símurga), zobrazovaného v podobě okřídleného psa, gryfa či draka. Simargl se považuje za prostředníka mezi božstvy nebeskými a zemí (tj. mezi mýtickými sférami), obdobně jako v Íránu, měl patrně těsný vztah k Mokoši jako bohyni země, ochraňoval semena i rostliny“ (Profantová – profant, 2000, s. 203). Ani o *Mokoši* (*Mokuši*) toho dnes mnoho nevíme. „Patrně představuje zosobnění vlhké a úrodné Matky země (*Mat' syraja zemlja*). Odpovídá íránské bohyni vlhkosti Arádví, která též pečovala o úrodu“ (Profantová – Profant, 2000, s. 136). V lidové tradici je její jméno spjato s předením a ve vyprávěních často vystupuje s vílami či rusalkami (cfr. Váňa, 1990, s. 81-82).

5. SLOVANSKÁ DÉMONOLOGIE ANEB NIŽŠÍ BOŽSTVO JIŽNÍCH SLOVANŮ

5. 1 NĚKOLIK SLOV O DĚJINÁCH ZVYKŮ A LIDOVÉ TRADICE JIŽNÍCH SLOVANŮ OBECNĚ

Zvyky fungují jako jakési nepsané zákony, které určují a regulují život a organizaci dané společnosti. O tom, jak zvyky, stejně jako například národní písně nebo pohádky, vznikají, ale nikdo nemůže říci nic konkrétního. Obecně platí, že ve zvyky se přetvořily zkušenosti potvrzené a zakořeněné vzorce chování, které nejvíce vyhovovaly potřebám společenství. V momentě, kdy se danému vzorci chování přizpůsobí všichni členové společenství, stává se z něho zvyk v pravém slova smyslu. Zvyky mají pak velikou moc a vědomě či nevědomě ovlivňují chování lidí, jichž se týkají. Tento vliv je samozřejmě tím silnější, čím je společenská organizace primitivnější (cfr. Ďorđević, 1922, s. 3).

Jakmile se celá společnost paletě zvyků přizpůsobí, úzkostlivě je brání a vzdává se jich jen s velikým odporem. Zvyky přežívají dokonce i v okamžiku, kdy pomínou důvody jejich vzniku, a dokonce i tehdy, kdy je jejich význam a smysl zapomenut. To dává vyniknout důležité funkci zvyků, která je potvrzováním a upevňováním vědomí příslušnosti k danému společenství. Jejich tajemný charakter pak uspokojuje vrozené lidské náboženské cítění (cfr. Ďorđević, 1922, s. 4).

Přesto ani zvyky nejsou věčné a neměnné. V důsledku změn v zemědělství, hospodářství a náboženství, kulturního pokroku a styku s jinými kulturami jsou zvyky zaměněny jinými, mění se, ztrácejí imperativní moc nebo postupně zanikají. U jižních Slovanů tyto změny konkrétně představují příchod na Balkán, tedy do odlišného geografického a přírodního prostředí, mísení s jinými národy, přijímání jejich kultury, konverze ke křesťanství, opouštění rodového a přechod ke státnímu uspořádání, zavádění psaných zákonů, nadvláda Turků a konečně osvobození a kulturní rozmach (cfr. Ďorđević, 1922, s. 5).

Zvyky lze rozdělit do pěti podskupin: *zvyky společenské* (regulují vztahy mezi skupinami, mezi jedincem a skupinou nebo mezi jedinci navzájem; např. válečné zvyky, zábava, zdravení, výchova apod.), *zvyky hospodářské* (regulují formy obstarávání obživy; např. lov, zemědělství, pastevectví, řemeslo apod.), *zvyky náboženské* (regulují, jakým způsobem se lidé obracejí k Bohu a vyšším silám; např. obřady, obětování, pohřeb apod.), *zvyky právní* (regulují řád a způsoby obnovování řadu ve společnosti; např. soudy, msta, koupě a prodej, dělba majetku nebo kořisti apod.) a *zvyky lékařské* (regulují prevenci a léčení nemocí; např. léčba, výroba léků,

zařikávání apod.). Samozřejmě, jako každá klasifikace, ani tato není definitivní a přesná, protože mnoho zvyků může spadat do dvou i více podskupin (cfr. Ďorđević, 1922, s. 5-6).

V dobách předkřesťanských, kdy jižní Slované byli organizováni rodově, přičemž každý rod vedl nezávislý život a měl vlastní organizaci a vůdce, zvyky v podstatě zcela zastupovaly zákony. Se středověkým společenským uspořádáním a centralizací moci musely rodové zájmy a zvyky ustoupit širším zájmům celé země. Dušanův zákoník výslovně zakazoval rodové spolčování svobodných občanů, což fakticky představovalo zákaz rady starších. Někdejší kolektivní odpovědnost je redukována na odpovědnost jednotlivých domácností (cfr. Ďorđević, 1922, s. 7).

Křesťanství, které na Balkáně zapustilo kořeny, se s pohanstvím jižních Slovanů vypořádávalo rozmanitě. Některé zvyky, jako bylo například otevírání hrobů a spalování mrtvol, považovaných za upíry, se církev snažila nekompromisně vymýtit. V případě jiných zvyků byla shovívavější, jejich dodržování jí nijak nevadilo a pouze poskytla lidem paralelní křesťanskou obdobu téhož zvyku. To byl případ svatebního obřadu. Některé zvyky pravoslavná církev upravila a přijala za sobě vlastní, jako v případě velmi rozšířené *slavy*, která se vyvinula z kultu předků. U jižních Slovanů má každá rodina svého patrona – světce a slava je každoroční příležitostí světcovy oslavy v den jeho výročí. Zcela nebo téměř netknuty zůstaly tedy pouze ty zvyky, které se netýkaly společenské organizace a jejích zájmů ani náboženského života. To byl případ především zvyků hospodářských a lékařských. Pravoslavná církev měla také menší vliv v oblastech odlehlých nebo těžce přístupných (tamtéž).

Tato situace trvala, dokud jižní Slované neztratili svou samostatnost, v případě jižních a východních oblastí jejich osídlení do vpádu Turků v drudé polovině 15. století. Pod jejich nadvládou se jižní Slované pomalu vraceli zpět ke svému starému rodovému uspořádání. Kmenovým stařešinům pouze vedle jejich funkce řídicí přibyla funkce zástupců a prostředníků mezi vlastním národem a tureckými paši. V nížinách a lépe přístupných oblastech, kde středověké uspořádání zapustilo hlubší kořeny, kmeny nahradily knížectví, ovšem společenské uspořádání v nich v podstatě odpovídalo kmenovému. Turci sami toto uspořádání svých poddaných, na které byli zvyklí, podporovali, protože zaručovalo mír a řád (cfr. Ďorđević, 1922, s. 7-8).

Tak došlo pod nadvládou Turků k renesanci starých zvyků a tradic. Krize, v níž se ocitla pravoslavná církev na Balkáně, tomu jen napomohla. Oslabená církev neměla již takovou moc a kontrolu nad dodržováním křesťanských zvyků a často musela jisté pohanské projevy lidu akceptovat. Ten si opět sám volí své stařešiny, dokonce někdy sám, podle vzoru svých domů,

staví jednoduché kostely, lidoví umělci tvoří ikony s výjevem ze své lidové slovesnosti, duchovní připouštějí polygamii a i oni sami se žení vícekrát, holí si vousy, oblékají se jako prostý lid, tančí kolo, vedou lid do boje s Turky nebo se dokonce stávají hajduky a společné bohoslužby se začínají konat bez jejich účasti.²⁾ Ožívají i některé pohanské zvyky, jako je otevírání hrobů a zabíjení upírů a čarodějnic (cfr. Ďorđević, 1922, s. 9).

Staré zvyky se relativně dobře uchovaly i v Přímoří, které se ocitlo pod benátskou nadvládou. Důvodem byla těžká dostupnost horských oblastí a také neustálý přírůstek obyvatelstva, které sem migrovalo z oblastí, postupně obsazovaných a ovládaných Turky (tamtéž).

Zcela jiný vývoj lze sledovat v oblastech, kde většina lidu přejala od Turků ilsám, tedy především v Bosně a Hercegovině. Zde se uchovaly pouze hospodářské a lékařské zvyky, ve svých společenských, právních a náboženských zvycích se Slovanům v jiných oblastech znatelně odcizil. Podobně tomu bylo i v oblastech, které se ocitly pod nadvládou Rakouska. Staré zvyky a tradice musely ustoupit silné katolické církvi a modernějším hospodářským praktikám (cfr. Ďorđević, 1922, s. 10-11).

Po znovunabytí samostatnosti dochází k opětovnému oslabení starých tradic. Pravoslavní vladykové a kněžíata v Srbsku a Černé Hoře potírají pohanské zvyklosti svého lidu, nebo se snaží vymýtit alespoň ty z nich, které považují za vyloženě škodlivé (unášení dívek, krevní msta apod.) (cfr. Ďorđević, 1922, s. 13).

Situaci, která panovala ještě v 20. století, lze shrnout následovně: v Turky ovládaných oblastech, především v těch méně dostupných, kde bylo osídlení řidší a vsi malé, byly staré zvyky hojné a velmi dobře zachované. Řeč je především o Makedonii, Starém Srbsku, Dalmácii, Černé Hoře a Hercegovině. Severně od těchto oblastí, hlavně v nížinách, kde je komunikace snadnější, osídlení hustší a vsi větší a v nichž křesťanství působilo delší dobu, je dochovaných zvyků méně a postrádají svou někdejší imperativní moc. Taková je situace v Srbsku, v rozvinutých oblastech Bosny, ve Vojvodině, v Chorvatsku a Slovinsku. Ve městech, především v těch větších, většina zvyků zcela vymizela (cfr. Ďorđević, 1922, s. 13-14).

5. 2 VÍRA V DUCHY A JEJICH NEJČASTĚJŠÍ PODOBY

Víra v bytosti, které mají jisté nadpřirozené schopnosti, avšak jejich moc a význam jsou nesrovnatelně menší, než je tomu u bohů daného panteonu (např. víly, draci, čarodějnice, mory,

upíři, vodníci, ale i zduchači) má svou analogii v mnohých jiných náboženstvích. Asi nejznámější a nejviditelnější je pro Evropana analogie s mytologií řeckou, kde byly podobné bytosti souhrnně označovány pojmem *démoni* (cfr. Srbadija, 1875, s. 9).

Skupina démonů je velmi široká a kategorizovat ji lze mnoha způsoby, avšak žádný z nich nelze považovat za absolutní. Lze je rozdělit podle jejich původu (na manistické nebo přírodní), podle místa výskytu, podle své funkce, své povahy (na „dobré“ a „zlé“), nebo podle vnějšího vzhledu (na lidské a hybridní). Ovšem všechny tyto kategorie se potýkají s jistými nedostatky a hranice mezi nimi nejsou ostré. Již první rozdělení je problematické, protože u většiny démonů nalézáme jak manistické, tak i přírodní rysy. Ani dobré či špatné vlastnosti a povaha často nejsou démonům přímo imanentní, ale závisejí na konkrétní situaci a také vůči komu se projevují. I dělení podle vzhledu není zcela jasné, protože i u antropomorfních démonů většinou nalézáme rezidua zvířecích znaků a někteří démoni zase nejsou ničím jiným než potenciálními zvířaty. Proto je nejpřínosnější nesnažit se demony za každou cenu kategorizovat a každého pokud možno zkoumat zvlášť (cfr. Čajkanović, 1994, s. 204).

Křesťanská církev vždy považovala za svůj úkol vymýtit z povědomí svých věřících především vyšší božstvo pohanských Slovanů, protože cítila, že to její pozici nejvíce ohrožuje. Pohanští démoni ji nikdy tolik nezajímali. Samozřejmě se snažila lid přesvědčit, že víra v nadpřirozené bytosti, o ketrých se Bible nezmiňuje, je obyčejnou pověrou. Často se však na kultu různých démonů sama vědomě či nevědomě podílela, už jen tím, že církevní představitelé ochotně pomáhali prostým lidem se před „zlými duchy“ bránit. Vždyť co jiného je například svěcení různých prostor (například domu, ve kterém někdo zemřel), než vyhánění zlých duchů a ochrana před nimi? V tomto případě lze tvrdit, že původní důvod již dávno upadl v zapomnění a že duchovní při tom vykonávají pouze církevní obřad. Ovšem ve zvyku světit dům, v němž se objevil upír, nebo v intervenci duchovního při zabíjení nějakého úpíra již přítomnost víry ve zlé duchy popřít nelze. Takovým chováním duchovní chtě nechtě existenci démonů potvrzovali (cfr. Čajkanović, 1994, s. 203).

Historické prameny vypovídající cokoli o slovanských bozích jsou, jak jsme zmínili, velmi vzácné a útržkovité. Vědci zabývající se slovanskou démonologií jsou na tom něco lépe. Jak lze tedy tuto oblast nejlépe definovat?

Snaha vymezit a charakterizovat zkoumanou oblast je přirozená, ať už je objekt bádání jakýkoli. „Jest ovšem otázka, možno-li vznik náboženství u různých národů uvést na jeden společný princip; připustíme-li možnost takového jednotného principu, pak největší oprávněnost

má mínění, že *víra v duši* tvoří hlavní zdroj náboženského nazírání pohanských národů" (Máchal, 1995, s. 13). Lidé si odjakživa jasně uvědomovali rozdíl mezi tělem a duší. I v těch nejprimitivnějších kulturách převládá přesvědčení, že duše po smrti nehyne spolu s tělem, ale že žije dál svým vlastním životem, přičemž na sebe bere různé podoby. Tak se podle Máchala z víry v duši vyvinula *víra v duchy*, tedy démony.

Nejdůležitější pro každého jedince byly přirozeně duše vlastních předků a členů rodiny (stejně jako tomu bylo například v starověkém Řecku), z čehož se vyvinula víra v duchy *domovní*. Ovšem „dušemi zemřelých lidí oživena byla znenáhla celá příroda. Lesy, stromy, pole a vody byly jimi zalidněny. Tak vznikla víra v duchy *lesní, polní a vodní*. Duchy naplněna byla nejen příroda na zemi, nýbrž oživena jimi také tělesa nebeská a zjevy oblačné. *Slunce, měsíc, hvězdy* osazeny byly nadpřirozenými bytostmi, v *hromu, blesku a větru* spatřováno působení zvláštních duchů" (Máchal, 1995, s. 14).

Za další stupeň ve vývoji náboženství lze považovat vznik *idolatrie*, tedy zhotovování a uctívání fyzických *model*, považovaných za vtělení konkrétních duchů či bohů. Máchal upozorňuje na fakt, že pokud se jedná o víru v duchy, převládají u jednotlivých slovanských kmenů, ale také u okolních národů a Slovanů, shodné představy a pojetí, což je dokladem společného indoevropského původu. V samotné idolatrii již jsou však rozdíly podstatné a její forma se liší od oblasti k oblasti (cfr. Máchal, 1995, s. 15).

5. 2. 1 DUŠE ZA ŽIVA

Nejenže Slované věřili, že duše opouští tělo po smrti, byli přesvědčeni, že duše se může oddělit i ve spánku. Dodnes se v odlehlých končinách dochovala víra, že duše některých lidí má schopnost opustit tělo spícího a přebývat například ve stromech nebo létat po světě v podobě nějakého zvířete, nejčastěji ptáka nebo motýla, aby se ráno opět vrátila do fyzického těla. Proto se traduje, že by člověk neměl jít spát žízňivý, aby jeho duše nemusela v noci bloudit a hledat vodu, čímž by se zbytečně unavila a tělo by ráno bylo slabé a bez energie. Podobně se chová duše, pokud člověk omdlí.

Někdy taková bloudící duše spícího může škodit. Dodnes se v označení „noční můra“, „nightmare“ či „Nachtmahr“ dochovala víra v *moru* (srbsky a chorvatsky, rusky, bulharsky *mora*, srbsky a chorvatsky *morina, morica*, bulharsky *morava*, polsky *zmora*, lužickosrbsky *murawa*, česky *můra*, moravsky *mora*). Morou se stávala sedmá dcera, pokud v rodině nebyl žádný syn.

Jde o živou osobu, jejíž duše v noci bloudí, bere na sebe různé podoby, uvaluje na lidi nejprve libý spánek a když usnou, přivozuje jim strašlivé sny, přičemž je dusí a saje jim z prsou krev. Taková mora obtěžuje lidi i po své smrti, proto někdy v lidové tradici splývá s upírem (Wollmann, 1920, cfr. Maiello 2005, s. 87).

Na celém území indoevropských jazyků byla velmi rozšířena i víra ve *vlkodlaky* (bulharsky *vŭrkolak*, *vŭlkolak*, *vŭlkodlak*, *vlŭkolak*, *vrŭkolak*, slovensky *vrkolák*, *vl'kolák*, polsky *wilkołak*, *wilkołek*, *wołkołap*, bělorusky *voŭkolak*, *vaŭkulak*, ukrainsky *vovkulak*, *vovkun*, *volkolak*, rusky *volkolak*, *volkulak*, *volkodlak*, *vurdalak*, *volkolaka*, lužickosrbsky *wjelkoraz*, slovinsky *vołkodlak*, srbsky a chorvatsky *vukodlak*, *vukedlak*, *kodlak*, *kudlak*, *fudlak*, *merkodlak*, litevsky *vilkākas*, albánsky *vrkol(l)ak*, rumunsky *vîrcolac*, turecky *vrkolak*, anglicky *werewolf*, francouzsky *loup-garou*, italsky *lupomannaro*). Jedná se o lidi, jejichž duše má schopnost přeměnit se ve vlka. „Vlkodlakem se stává člověk, který přijde na svět nohama napřed, nebo kdo se narodí se zuby. Rodí se také stykem žen s upíry nebo s vlky. Schopnost proměňovati se ve vlky mají zvláště lidé pod určitými planetami narození“ (Máchal, 1995, s. 21). Vlkodlakem se také člověk mohl stát v důsledku prokletí jinou osobou. V takovém případě zůstal vlkodlakem tak dlouho, dokud z něho osoba, která jej zaklela, kletbu nesňala. Vlkodlak většinou v noci mořil dobytek a napadal i lidi.

„Povukodlačiti“ se může i mrtvý člověk, přes jehož hrob přeběhne kohout, kočka nebo pes. V noci pak takový vlkodlak vychází z hrobu, škodí lidem a často navštěvuje svou živou ženu, se kterou vede život jako před smrtí. Vzhledem k tomu, že vlkodlakem se může stát i člověk mrtvý, není překvapující, že v lidové tradici je i vlkodlak často ztotožňován s upírem. Vzhledem k tomu, že podobné bytosti často vykazují stejné vlastnosti, jejich označení často splývají a jejich významy se překrývají (cfr. Burkhart, 1966, s. 244).

5. 2. 2 DUŠE PO SMRTI

Staří Slované věřili, že duše se nachází v kostech, někde pak věřili, že je schovaná v krvi s níž pulzuje, jinde, že je v hlavě, v srdci nebo v patách. Po smrti vychází duše z těla v podobě nějakého zvířete (nejčastěji v podobě ptáka, motýla, bílé myši, plaménku apod.), a to nosem (odtud pochází přísloví, které se užívá v případě, kdy se někdo vyčerpal prací: „Mám duši

v nose!“ nebo „Má duše vyjde nosem!“) (cfr. Ševarlić – Zupanc, 2000, s. 24). Proto po smrti člověka bývalo zvykem otevřít na chvíli okno, aby duše mohla vyjít ven, ovšem bylo třeba je opět rychle zavřít, aby se už nemohla vrátit. Tato duše se může zjevovat i po smrti, nejčastěji v podobě *světelka*. V Čechách se v pohádkách dochovala vzpomínka na *světloňše* či *bludičky*, kteří vypadají jako malé děti nebo mužičkové s lucernami nebo hořícími košťaty. Někdy se zjevují na hřbitovech nebo nad močály a zlomyslně se snaží svést bloudící z cesty. Ovšem lze si je naklonit prosbou, a pak poutníkovi ochotně ukazují správnou cestu (cfr. Máchal, 1905, s. 24).

Velmi rozšířená je také víra, že duše některých zemřelých se po smrti stává *upírem* (bulharsky *vampir*, *vapir*, *vepir*, *vűpir*, srbsky *vampir*, polsky *upiór*, *lupiór*, *wypiór*, *wupyr*, *wopyr*, *uporycia*, *wopiryca*, *upierz*, *upierzyca*, *wampir*, ukrajinsky *vampyr*, *v(e)pyr*, *vopyr*, *opyr*, *upyr*, *opir*, bělorusky *upir*, *(v)upor*, rusky *upyr'*, starorusky *upir'*, česky a slovensky *upír*, *uperice*). „Podle národní tradice slovanské upíry se stávají lidé, kteří za živa byli čaroději, vůbec lidé zlí a sebevrazi, v jejichž těla po smrti vchází nečistý duch. Jihoslované věří, že v upíra se může proměnit každý nebožtík, když naň padne nějaký nečistý stín nebo když ho přeskočí pes, kočka apod., jinde zase bájí, že po smrti stává se upírem člověk narozený se zuby, dítě dvakrát odstavené nebo bez křtu zemřelé“ (Máchal, 1995, s. 25 – 26). Upírovo nezetlelé tělo v noci vstává z hrobu a saje krev lidem či zvířatům. „Část pohřebních rituálů měla zabránit návratu mrtvého do světa živých, jakákoli chyba či nepřesnost v provedení obřadu mohla mít pro pozůstalé nebezpečné následky v podobě možného návratu ‚nemrtvého‘. Obrovský strach z těchto démonů vedl pozůstalé v určitých ‚rizikových‘ případech k ‚protivampyrickým opatřením‘, jako bylo zatěžování či zavalování těl zemřelých balvany (...), svazování mrtvých a ukládání na bok, přibíjení mrtvých těl k zemi, posmrtné oddělení hlavy od těla či probití hlavy hřebem“ (Profantová – Profant, 2000, s. 228).

Do první kategorie „Duše za živa“ patří hlavní aktér této studie, *zduhač* (*zduhač*, *zduha(ć)*, *stuhać*, *stuva*), avšak jak později uvidíme, v lidové tradici charakteristiky jednotlivých démonů splývají či se alespoň částečně překrývají. Jelikož tedy přesné vymezení a hranice neexistují, uslyšíme v souvislosti se zduhačem také o bytostech kategorie druhé.

6. ZDUCHAČ

6. 1 ZÁKLADNÍ PRVKY LIDOVÉ TRADICE JIHOVÝCHODNÍCH SLOVANŮ

Víra v bytosti jako je zduchač je součástí lidové tradice, charakterizované předlogickým myšlením a asociativními principy kauzality. Pro etnology jsou jihovýchodní Slované zajímaví tím, že vzhledem ke společným přesunům a příbuzenským vztahům tvoří jejich lidová tradice relativně jednotný celek. Synkretismus této tradice sahá od *představ předanimistických* (duše a tělo jsou ještě považovány za zcela identické) a *animistických* (duše a tělo jsou odlišné entity, duši mají i živočichové, rostliny a jiné předměty, avšak hranice mezi duší a tělem ještě není tak ostrá) až po novější *víru v duši a duchy*, která už je většinou ovlivněna křesťanskou tradicí (v podstatě zvláštní případ animismu, kdy je duše připisována jen lidem, přičemž duše a tělo jsou jasně odděleny).³⁾ K tomu je třeba ještě přičíst již zmíněné splývání a překrývání pojmů (cfr. Burkhart, 1966, s. 211).

Za výraz předanimistických představ, který nám dává možnost nahlédnout do myšlení lidí ve velmi dávných dobách, lze považovat například upíra. Upír z definice není démonická bytost, nýbrž vracející se mrtvý, a je tedy zcela jistě pozůstatkem víry v živoucí mrtvolu⁴⁾, jež je považována za jednu z nejstarších mytických bytostí vůbec (cfr. Grimm, 1939, s. 279).

Původ má v prastarém způsobu myšlení, které ještě zcela identifikuje tělo a duši, čemuž odpovídá představa říše mrtvých jako zcela světu imanentní (cfr. Peuckert – Lauffer, 1951, s. 64). Přesto i u upíra převládají animistické prvky, jelikož u něho jasně pozorujeme rozlišení duše-tělo. Výrazem již jasně animistického myšlení je pak víra, že duše mrtvého (nebo i jen spícího) se zjevuje v podobě mlhy, stínu nebo nějakého zvířete, v případě zduchače pak jako vítr. Křesťanství pak tento motiv rozvinulo o křesťansko-etickou ideu trestu a vytoužené spásy (cfr. Burkhart, 1966, s. 214).

6. 2 SPOLEČNÉ ZNAKY ZDUCHAČE S JEMU PODOBNÝMI BYTOSTMI, SPLÝVÁNÍ POJMŮ

Je zajímavé, že v lidové tradici jihovýchodních Slovanů má upír vždy nějakého rovnocenného protivníka, který jej jako jediný dokáže porazit. Většinou tuto schonost mají děti

narozené v neděli nebo děti samotného upíra a jeho živé ženy. V bývalé Jugoslávii se tyto „zapáchající děti bez kostí a zubů“, které jako jediné upíry vidí a také je mohou zabít, nazývají „vampiroviči“ (cfr. Burkhart, 1966, s. 224).

Ve Slovinsku a severní Dalmácii lidé věřili v bytost zvanou *krsnik* (slovensky též *kresnik*, *obilnjak*). Krsnikem se může stát člověk již od narození (v takovém případě jde o člověka narozeného v bílé placentě, což je považováno za znak převážně pozitivní), přičemž jeho duše je krsnikem pouze ve spánku, někteří lidé se pak krsniky stávají až po smrti. Jde o ducha s ochrannými rysy, který, ve snaze chránit místo svého výskytu, bojuje s krsniky okolních lokalit. Lokalita krsnika, který v takovém boji zvítězí, pak může očekávat bohatou úrodu a nadbytek, zatímco oblast, odkud pocházel krsnik poražený, čekala neúroda (cfr. Burkhart, 1966, s. 225). Pravděpodobně až sekundárně se z krsnika vyvinul protipól upíra (ale také například protipól *čarodějnice*, *kouzelníka* nebo *vlkodlaka*).

Nás ovšem zajímá především paralela krsnika s takzvaným *vjedogonjou*, který byl součástí lidové tradice především v Hercegovině a Černé Hoře, a který dokazuje, jak běžné bylo v této oblasti prolínání pojmů. Jedná se o duši, která ve spánku opouští lidské tělo, a která, podobně jako původně krsnik, bojuje se zneprátenými sousedními vjedogonji a snaží se svému kraji zaručit blahobyt. Na druhou stranu se ale takový vjedogonja po smrti stává upírem a je třeba se proti němu bránit, stejně jako proti ostatním upírům. Dalším znakem toho, že nejde o veskrze pozitivní bytost, je fakt, že takoví lidé se, narozdíl od krsníků, narodili v červené placentě (cfr. Burkhart, 1966, s. 226).

Situace je o to komplikovanější, že v Černé Hoře a Bosně a Hercegovině vjedogonja často splývá s námi sledovaným zduchačem, který je ovšem, stejně jako krsnik, veskrze pozitivní bytostí. Opět se jedná o člověka (většinou) narozeného v bílé placentě, jehož duše ve spánku opouští fyzické tělo, aby mohla bojovat o požehnání úrody se stejnými bytostmi ochraňujícími okolní společenství.

Krsnik i zduchač se pravděpodobně vyvinuli buď z démonů plodnosti, nebo manistických ochranných místních duchů, nebo z kombinace obou. Polarizace na dobré a zlé bytosti (například krsnik vs. upír) jsou pravděpodobně pozdějšího – křesťanského – ražení. Původně šlo spíše o bytosti neutrální, které prostě jen bojovaly za zájmy vlastní komunity (cfr. Burkhart, 1966, s. 227-228).

I zduchač vykazuje jisté archaické předanimistické znaky, tedy nerozlučné propojení duše a těla, jelikož zduchačova aktivita během spánku se na těle po probuzení jasně projeví celkovou

únavou a vyčerpáním. Podobné propojení nacházíme například i u mory. Zranění, která moře v sebeobraně způsobíme – ať už na sebe vzala jakoukoli podobu – jsou na těle ženy, jež se v noci stává morou, patrné i po probuzení. Stejně tak vlkodlak, pokud jej někdo zabije, se ihned zjeví ve své lidské podobě se zraněním na patřičném místě (cfr. Burkhart, 1966, s. 227).

Na příkladu vlkodlaka lze ilustrovat, jak se v lidové tradici jihovýchodních Slovanů objevují prvky předanimistické (spojení duše a těla ve smyslu projevení změn na těle i po nabytí původní podoby), animistické (duše opouští tělo a nabývá podoby zvířete) a pravděpodobně i totemistické (víra v ducha, ochraňujícího celé společenství, opouštějícího spící osobu ve vlčí podobě) a manistické (víra ve společný původ společenství, odvozený od jednoho zvířete, což se projevuje přesvědčením, že syn vlkodlaka se též stane vlkodlakem, nebo zvykem přisoudit úlohu novorozencova kmotra vlkovi).⁵⁾

6. 3 KDO BYL ZDUCHAČ

6. 3. 1 VZNIK VÍRY VE ZDUCHAČE

Podle zduchačových charakteristik, kterým se budeme obšírně věnovat později, by bylo možné jej klasifikovat jako lokálního démona větru. Ovšem v tradici jiných indoevropských národů jen velmi málo jemu analogických bytostí. Převládá názor, že jde o démona starobalkánské, především illyrské tradice, což potvrzuje fakt, že jemu podobnou bytost známe i z dnešní albánské lidové tradice. Ve prospěch teorie, že zduchač má balkánský původ, hovoří i dva momenty z byzantsko-orientální tradice. Kromě podmínky, že zduchačem se stává člověk narozený v placentě, věří lidé v některých krajích, že zduchači se rodí v konkrétní pátek v konkrétní dobu dne.⁶⁾ Víra, že osud člověka lze předpovědět pomocí astrologie a že závisí na konstelaci planet, je orientálního původu a v období rozmachu byzantské říše byla velmi rozšířená. Že se démon rodí v určitý den v určitou dobu je tedy čistě byzantsko-orientální koncepce (cfr. Čajkanović, 1994, s. 265-6).

Jisté je, že víra ve zduchače je velmi stará a kořeny má již v dobách rodového uspořádání. To potvrzují některé analogie s kavkazskou lidovou tradicí a rodový charakter zduchače, především jeho vázanost na určitou užší domovinu (cfr. Kulišić – Petrović - Pantelić, 1998, s. 198).

6. 3. 2 ETYMOLOGIE SLOVA ZDUCHAČ

Zduchač je znám v jihozápadních oblastech balkánsko-slovanského osídlení: v Černé Hoře, východní Hercegovině, střední Bosně a v západním Srbsku. Jméno zduchač (v Černé Hoře *zduha*, *zduva*, ve východní Hercegovině *stuha*⁷⁾, *stuva* atd.) má původ v praslovanském slově *ḍati*, česky *douti*, a možný je také vliv řeckého slova *σ τ ο ί χ η η ε ί ο* (genius loci, tedy lokální ochránce, a také duch živlů) prostřednictvím albánského slova *stihi* (démon bouřky, nečasu). V Boce Kotorské (Černá Hora) jej pak lidé nazývají *vjedogonjou*, *jedogonjou* (cfr. Slovenska mitologija, 2001, s. 196).

6. 3. 3 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA ZDUCHAČE

Zduchač je člověk s nadpřirozenými vlastnostmi, obdařený schopností bojovat s nepříznivým počasím a atmosférickými jevy, což mu umožňuje chránit vlastní společenství v boji proti jemu podobným bytostem ze sousedních oblastí. Člověk, který je zduchačem, usíná v okmažiku, kdy se blíží špatné počasí, načež jeho duše opouští tělo a bere na sebe podobu větru, vzácněji orla, holuba nebo mouchy, aby bojovala proti bouři. Zduchač může bojovat sám, ale také ve skupině zduchačů stejného kraje, přičemž se snaží ochránit buď celou oblast, osadu nebo dokonce jen jedinou rodinu.

Skupina zduchačů, proti níž bojuje, může být také početnější. Jeho nepřátelé jsou jemu podobné bytosti, chránící zájmy lidí jiné víry a původu, než jsou lidé z jeho kraje. Když se zduchač ráno probudí, unaven a vyčerpan, jsou na jeho těle patrná zranění, která utřil během boje (předanimistické prvky). Lidé v těchto oblastech také věří, že člověk, který zemře náhle, byl za života zduchačem (cfr. Slovenska mitologija, 2001, s. 196).

6. 3. 4 ČÍM SE ZDUCHAČ ODLIŠUJE OD OSTATNÍCH LIDÍ

Na první pohled se zduchačové od ostatních lidí příliš neliší. Přesto existuje několik znaků, podle kterých je lze bezpečně rozpoznat. Zduchač vyniká výjimečnou fyzickou silou (srbské přísloví „silný jako vjedogonja“) a také tím, že jeho spánek je velmi hluboký a je těžké jej ze

spaní probudit. Zduchač je v bdělém stavu často unaven a zamyšlen a celkově svému společenství přináší štěstí (cfr. Slovenska mitologija, 2001, s. 196).

V Horní Hercegovině jsou typickými znaky zduchače jeho zasněnost, křehkost a dlouhé nehty. V dnešní Republice Srbské zduchače bezpečně identifikují podle vzhledu obličeje, který je nateklý, s matnými zamhouřenými očima a podle hlubokého spánku.

V Černé Hoře zduchačům přisuzují vlastnosti jako je zamyšlenost, vážnost a prozíravost. Vše se jim daří, jsou šikovní a umějí si poradit v nesnázích a svému okolí přinášejí štěstí, bohatství a hojnost. Dále věří, že jsou v březnu a po celé jaro více zasněni, že přes den mnoho spí a ve spánku sebou škubou a pohybují, což je projevem jejich zápasu ve zduchačských bojích (cfr. Đorđević, 1953, s. 241-2). Dále zduchačovi Černohorci připisují schopnost skákat do dálky i několik set metrů (cfr. SEZ XIX, s. 279).

Takový člověk většinou upadá do svého „zduchačského“ spánku v noci, a pak je relativně v bezpečí, protože s jeho tělem nikdo nemanipuluje. Ovšem komplikace mohou nastat, pokud do tohoto stavu upadne ve dne na jiném místě než v posteli. Pak hrozí nebezpečí, že se ho někdo bude snažit přenést někam jinam, většinou do postele. Podle lidové tradice se v tomto případě duše již nemůže do těla vrátit a člověk umírá (cfr. Rovinski, 1994, s. 353). V Horní Hercegovině je tato pověra poněkud specifitější. Zde lidé věří, že by se zduchač již nikdy neprobudil, pouze pokud by někdo jeho tělo během spánku otočil tak, aby jeho hlava spočívala tam, kde měl původně nohy (cfr. Đorđević, 1953, s. 238).

Jak jsme již zmínili, v některých krajích byly zduchačům přisuzovány jasnovidné schopnosti. Mohl například předpovídat, jaké bude počasí nebo jaká bude ten který rok úroda (cfr. Đorđević, 1953, s. 238). Pokud někdo řekl, že nejpozději do tří dnů bude pršet, ostatní ihned věděli, že se jedná o zduchače (cfr. SEZ LXXX, s. 271). Zduchači mohli také často předpovědět vlastní smrt. A nejen to. Jejich boje byly zároveň předzvěstí válek králů a carů. Pokud chtěli vládcové znát výsledek svého plánovaného tažení, snažili se zjistit, jak úspěšní byli zduchači jejich kraje. V Černé Hoře věděli, která strana vyhrála, podle sklonu trávy v místech střetu. Věřili, že se vždy naklání směrem k vítěznému kraji (cfr. Srbadija, 1875, s. 9).

Pro všechna tato pozitiva byli za zduchače považováni někteří národní hrdinové (cfr. SEZ XIX, s. 279). V Černé Hoře pokládali za zduchače všechny významné osobnosti svého společenství, které měly vliv a moc, ovšem stejně vznešené vlastnosti připisovali i některým skadarským begům či plavogusinjským vezírům, tedy vůdcům svých protivníků, s nimiž bojovali (cfr. Vešović, 1935, s. 425). Když například roku 1796 černohorskému vladykovi Petru I.

Petrovićovi (sv. Petar Cetinjski) přinesli useklou hlavu jeho protivníka Mahmuta-paši Bušatlije, pronesl: „Byl bych raději, kdyby zahynulo ještě 100 Černohorců, než aby padla tato hlava“. Přestože vítězstvím zajistil Černé Hoře faktickou nezávislost na Osmanské říši, svého soupeře choval v úctě jako sobě rovného (nesmíme zapomenout, že všichni zduchači o své dvojí identitě navzájem věděli). Uvědomoval si také, že takto silný a statečný zduchač bude chybět balkánským zduchačům v boji proti zduchačům „zámořským“, tedy italským (cfr. Srbadija, 1875, s. 319).

6. 3. 5 KDO MOHL BÝT ZDUCHAČEM

V tomto bodě se názory liší kraj od kraje. V Horní Hercegovině mohou být zduchači jen dospělí muži nebo chlapci. V Sandžaku zduchačem mohl být muž, žena i dívka, v Hercegovině se věřilo, že zduchačem mohla být žena, dokonce i dítě, ale nejčastěji jím byli muži starší padesáti let (cfr. Đorđević, 1953, s. 238). Že většina pramenů pojednává o zduchačích mužského pohlaví, nás nepřekvapí. Za prvé to vyplývá již se samotné povahy a činnosti zduchačů, která je ochránářská a bojovná. Za druhé nic jiného od patriarchální společnosti, jakou společnost v Černé Hoře a Bosně a Hercegovině beze sporu byla, ani čekat nemůžeme. Ovšem existují i zmínky, že nejsilnějšími mezi zduchači byly ještě nekojené dívky, tedy novorozené holčičky, které právě přišly na svět (cfr. Čajkanović, 1994, s. 264).

Sekundárním prvkem víry ve zduchače bylo přesvědčení, že jimi mohou být i někteří živočichové, kteří ve spánku chrápou, nebo jsou neklidní před příchodem bouřky, například ovčák, kočka, slepice, kůň, ovce, jehně či vůl. Pro majitele je především výhodné, je-li zduchačem některý z jeho volů nebo psů, protože tito nejlépe hlídají dobytek. Kůň, vůl nebo beran, kteří jsou zduchači, se nazývají *vilenik* či *vilac*.⁸⁾

Víra v rozené zduchače, nebo v bytosti, stávající se zduchači až během života, se též liší kraj od kraje. V oblastech, kde lidé věřili v „predestinaci“ zduchačů se, jak jsme již zmínili, jedná o děti, které se rodily v bílé placentě (výjimečně v červené). V jiných oblastech rozeznali zduchače podle ochlupení na rameni nebo ruce (cfr. Đorđević, 1953, s. 239).

Ne všude byla ale placenta rozhodujícím znakem. Místy lidé věří, že rodiče mohou sami určit, zda se jejich dítě stane zduchačem nebo ne. Pokud placentu, v níž se jejich dítě narodilo, usuší a zašijí do některých z jeho svršků, pak se stane zduchačem. Přitom je důležité, aby ji nikdo jiný nespatriil (cfr. Kulišić – Petrović - Pantelić, 1998, s. 197). Pokud se rozhodnou placentu

zničit, pak se dítě zduchačem nestane, ale bude silnější než ostatní lidé a bude působit přihlouple. Jinde matka tuto placentu schová a dítěti ji předá teprve, když vyroste. Dospělý zduchač ji pak uchovává v hrobě svých přípuzných a bere si ji s sebou do boje proti znepřáteleným zduchačům (cfr. Ďorđević, 1953, s. 240).⁹⁾

V Přímoří lidé věří, že se zduchači rodí v určitý pátek a určitou hodinu. V Horní Hercegovině se zduchačem stalo dítě mužského pohlaví, které bylo zplozeno v neděli nebo v průběhu nějakého svátku. Zduchačem se navíc může stát, kdo chce. Stačí, když se čtyřicet dní nebude mýt ani se modlit k Bohu. Pokud po čtyřiceti dnech vyhledá nějakou rovinu, vyznačí tam kolem sebe kruh a sedne si do jeho středu, přijde za ním za chvíli ďábel a zeptá se ho, zda má zájem stát se součástí jeho družiny a v jaké podobě by tak rád učinil (tamtéž). Zde je patrný vliv křesťanství, které se staré slovanské demony snažilo zkompromitovat spojením s ďáblem.

V Hercegovině lidé věří, že člověku, který zemřel a za života byl vjedogonjou, je třeba nožem podříznout šlachy nad patami a pod koleny, aby se nevracel z hrobu a pozůstalým neškodil, protože hrozí nebezpečí, že by se takový člověk po smrti „povampirio“, což znamená, že by se z něho mohl stát upír. Kromě toho mu pod nehty vkládají hlohové trny (obvyklá prevence proti upírům), a poté, co jej pochovají, si každý v duchu řekne: „Na putu ti glog i trnovo kolje!“ („Provázej tě bodání hlohu a trnů!“) (tamtéž). Zde je opět patrné prolínání představ o různých bytostech národní mytologie.

„I zvířata, narozená v placentě, se podle lidové tradice stávají zduchači. V Černé Hoře je zvykem, že pokud se v placentě narodí dobytek, pasák ji vysuší a dá mu ji se solí. Někdy si ji také schovává jako součást různých léků a kouzelnických pomůcek“ (tamtéž).

6. 3. 6 ZDUCHAČOVO PŮSOBENÍ

Zduchačova „náplň práce“ není obsáhlá. Ve dne žije obyčejným životem a kromě několika výše zmíněných odlišností je téměř k nerozeznání od ostatních lidí. V momentě, kdy jeho duše opustí tělo, je jeho hlavním úkolem bojovat se zduchači ostatních zemí nebo krajů a bránit vlastní úrodu odháněním bouří a mraků, přinášejících krupobití, ze svého území na území svých protivníků. V Hercegovině se traduje, že takový člověk ve spánku mluví, křičí nebo skřípe zubama (cfr. Ďorđević, 1953, s. 243).

Zduchači tedy v těchto střetech bojují především o úrodu a hojnost. Traduje se, že země, odkud pochází vítězný zduchač, bude nejúrodnější a její dobytek bude dávat nejvíce mléka. Když

v Horní Hercegovině fouká silný vítr, lidé dodnes užívají přísloví: „Pobiju se stuhe“ („Zduchači se bijí“) (tamtéž).

Každá země či kraj, někdy dokonce i každá ves, má svého vlastního zduchače. Ti se navzájem všichni znají a shlukují se do skupin podle příslušnosti k tomu či onomu národu. Je přesně určeno, jaké skupiny zduchačů spolu bojují. Tak se v Černé Hoře tradovalo, že proti sobě bojují „cizí, zámořští“ zduchačové (z druhé strany pobřeží Jaderského moře) proti zduchačům z hor, ze současné Černé Hory a Albánie, ve východní Hercegovině pak hercegovští („severní“) a černohorští („jižní“) zduchačové, v Bosně bosenští a hercegovští zduchačové apod. (cfr. Đorđević, 1953, s. 244). Zduchače lze také jednoduše rozdělit na „zemské“ a „mořské“. První vyvolávají suché větry a sucho vůbec, druzí přinášejí větry vlhké a déšť. Počasí je tak určeno vítěznými zduchači a přetrvává až do dalších bojů (cfr. Rovinski, 1994, s. 354).

Jak jsme již viděli, zduchači se mohou stát i zvířata. V podstatě se ničím neliší od svých lidských protějšků. I oni mezi sebou bojují a snaží se svému kraji co nejvíce prospět. V Přímoří bojují *vilenici* nebo *vilači* (koně, volové nebo berani) proti zámořským, tedy italským, zduchačům stejného řádu. Avšak jejich vítězství nebo prohra rozhoduje pouze o tom, jak bude prospívat dobytek a domácí zvířata vůbec, o všem ostatním rozhodují zduchači lidští. Někde taková zvířata ani nejdou do přímého boje a pouze brání své stádo v případě, že je ohrožuje zneprátelený lidský zduchač (cfr. Đorđević, 1953, s. 244). I v bdělém stavu jsou tato zvířata velmi užitečná, beran, který je zduchačem, například vycítí vlka, hajduka či jiné hrozící nebezpečí v okolí a chrání tak celé stádo (cfr. SEZ XVII, s. 160).

Podle lidové tradice se boje mezi zduchači odehrávají vždy za stejných okolností a provázejí je podobné jevy. Bitky se odehrávají pouze v noci, a to v doprovodu silných vichrů, bouří a uragánů. Pokud jde o intenzitu bojů vzhledem k ročnímu období, prameny se ve svých výpovědích liší. Pokud bereme v potaz to, co o těchto bojích již víme, tedy že na jejich výsledcích bude záležet celá úroda nadcházejícího roku, zdá se být logické, že k největším a nejdůležitějším střetům dochází na jaře. Tak je tomu v některých oblastech Černé Hory, ovšem Njogoš v Horském věnci uvádí, že boje jsou nejintenzivnější v období pošmourného podzimu, a podobně i v Hercegovině jsou jedogonjové nejaktivnější za dlouhých podzimních večerů (cfr. Đorđević, 1953, s. 245).¹⁰⁾

Obecně lze říci, že většina bojů se odehrává v pozdním podzimu, před vánocemi a počátkem jara, před velikonoce. Uslyší-li hospodyně v tomto období silné nárazy větru a hřmění hromů, otevírá okno a přeje zduchačovi „šťastnou cestu“ (cfr. Slovenska mitologija,

2001, s. 197). Pod vlivem křesťanství lidé také věří, že zduchači se mohou objevit i mimo tato roční období, a to pokud nedodrží klid a pracují o svátcích (cfr. SEZ LXXX, s. 271). Intenzita střetů kolísá a každý rok může být jiná, v některých letech k nim dokonce nemusí vůbec dojít (cfr. Rovinski, 1994, s. 354).

Každá skupina zduchačů má svého stařešinu. Vzhledem k tomu, že jsou jejich „klany“ organizovány jako jakási vojska, lze tyto stařešiny v pravém slova smyslu nazvat vojevůdci. Mezi zduchačskou elitou lze dokonce vysledovat jakousi hierarchii. V Černé Hoře například lidé věřili, že pokud je novorozencova stisknutá ručička omotána zbytkem placenty, je to znamením, že se stane vůdcem nebo vévodou zduchačů. Pakliže bude plodová blána pokrývat celé jeho tělo, jedná se zcela jistě o budoucího stařešinu. Ovšem to vše jen pod podmínkou, že mu jeho matka placentu schová a zašije ji do šatiček, které dítě bude nosit.

Každý zduchač si v boji vypomáhá zbraněmi, které bývají velmi rozmanité. Většinou jde o dřínové proutí, větvičky, stébla trav, třísky, pírká, skořápky, borovicové šišky, stohy sena, louče a na obou koncích ohořelá polena, stromy vyvrácené z půdy, košťata, vřetena, domácí náčiní. V Černé Hoře zduchačům často pomáhala louč seříznutá na obou koncích, vřeteno či pupeny z buků. V Hercegovině proti sobě vjedogonjové bojovali s velkými stromy, například buky, jedlemi a jilmy, jež byli schopni jednou rukou vytrhnout z půdy jakoby to byla stébla trávy. V případě, že žádný strom není po ruce, hází po sobě obrovskými balvany, kterými by ani sto lidí nebylo schopno pohnout z místa. V Přímoří proti sobě zduchačové bojují s pírkou, malými skořápkami, pískem a drobnými větvičkami. Sedláci budující proutěné ohrady, v Bosně a Hercegovině zvláště zašpičatují pruty a odhazují je kolem těchto ohrad. Pokud by přišli cizí zduchačové, měli by pak domácí odpovídající zbraně (cfr. Đorđević, 1953, s. 245).

Ze všeho nejnebezpečnější a nejsmrtelnější je ovšem pro zduchače již zmíněná louč, ohořelá na obou koncích, a ožehnutý odštěpek jakéhokoli stromu. Proto si lidé dávají dobrý pozor, aby nezapalovali louče z obou stran, a pokud tak již učinili, aby ji pak nezapomněli vhodit do ohně. Stejně tak dohlíželi, aby všechny třísky úplně shořely a nikdo je tak nemohl vynést neshořelé i s popelem ven.

Kromě zbraní se zduchačové do boje vybavují i dížemi na mléko, nádobami na obilí, lopatami a košťaty. Vítězní zduchači nikdy nezapomenou poraženým vzít jejich zbraně. Pokud ukořistí košťata, budou mít bohatou úrodu, a pokud získají díže, budou mít dostatek mléka. Skupina zduchačů, která v boji zvítězila, tedy získává úrodu poražených (cfr. Đorđević, 1953, s. 246).

V některých oblastech se zduchačské bitky odehrávají vždy na určených, předem známých místech. Například v Přímoří se zduchačové střetávají vždy poblíž moře. Jejich boje jsou kruté a intenzivní. V Přímoří zduchačské válčení doprovází silná bouřka a vichry, které zničí veškerou úrodu ovoce. Tyto vichry jsou často tak silné a nebezpečné, že mohou zabít i člověka. V horách často vyvracejí stromy i s kořeny, ve vsích pak odnášejí střechy z domů a může se i stát, že rozmetají celé obydlí.

Jako v každém boji, i v bojích zduchačů bývají zranění a mrtví. Přestože jsou jejich zbraně většinou drobné a zdají se být neškodné, často mohou navodit smrt (cfr. Đorđević, 1953, s. 247). Jediná možnost, jak se zduchač ze smrtelného zranění může zotavit, představuje pomsta jeho bližních, tedy pokud se jeho příbuzným podaří usmrtit znepráteleného zduchače, který zranění způsobil (cfr. Rovinski, 1994, s. 355). Ti, kteří bojují uprostřed šiku a jsou raněni protivníkovou zbraní, zahynou, zatímco ti, kteří bojují na jeho okraji, se ze svého zranění zotaví. V Hercegovině lidé věří, že pokud člověk zemře náhle, aniž by byl jen trochu nemocný, je to znamením, že byl vjedogonjou, který zemřel tu noc v boji s vjedogonji jiných národů.

V okamžiku, kdy boje skončí, se duše zúčastněných zduchačů vracejí zpět do svých lidských těl, která se pomalu probouzejí. Ovšem tito lidé jsou pak velmi vyčerpaní a unavení a trvá jim i několik dní, než načerpají nové síly (cfr. Đorđević, 1953, s. 248).

6. 3. 7 POVAHA ZDUCHAČŮ

Z výše řečeného je patrné, že pro zduchače byla země jejich původu velmi důležitá, že na mysli měli jen její prosperitu a že za ni pokládali i životy. Lidé si jich vždy vážili pro jejich blahodárnou činnost a ochranu. Sekundárním prvkem, který do víry ve zduchače vneslo křesťanství, je fakt, že byli řazeni na úroveň světců a andělů, se kterými se také často „scházeli“ a radili. V noci lze jejich rozhovory slyšet v listí vysokých a silných větví.

Všeobecně se zduchači neřadí mezi zlé duchy, jako třeba čarodějnice, vždy jsou považováni za prospěšné svému okolí. Jedině pokud se zduchač zaplete s ďáblem, začne potom využívat své schopnosti a znalosti, jež měl původně od Boha, ve službách zla a škodit lidem ve svém okolí (cfr. Đorđević, 1953, s. 249).

Jen zřídka jsou zduchačovi připisovány negativní vlastnosti a snaha škodit lidem. Většinou jde pravděpodobně o promítání představ o jiných nadpřirozených bytostech do zduchačova konceptu. V některých částech Černé Hory lidé například věří, že zduchač, podobně

jako mora nebo čarodějnice, má schopnost projít každou škvírkou nebo sebemenším otvorem. Této schopnosti využívají, aby škodili hospodyním a způsobili v domě nepořádek (cfr. Slovenska mitologija, 2001, s. 197). V tomto případě se však pravděpodobně jedná o zcela jinou bytost, již se zduchačem, kterého sledujeme my, pojí jen shoda jmen.

Podobně v některých oblastech Hercegoviny věří, že zduchačové žijí, stejně jako víly a d'áblové, ve vysokých horách ve strmých skalách. Aby po těchto skalách mohli stoupat, váží si kolem nohou lidské šlachy. Pokud se jim tyto šlachy přetrhnou, snaží se lapit dalšího člověka a vytrhnout mu je z nohou. Zde se patrně promítl víra ve víly, konkrétně přesvědčení, že pokud se vílám, které putují v kočáru, cokoli na tomto kočáru rozbije, mají ve zvyku si porouchanou součástku obstarat z lidského těla (cfr. Čajkanović, 1994, s. 266). Je zajímavé, že Vuk Stefanović Karadžić znal jen toto pojetí zduchače (cfr. Karadžić, 1957, s. 203). I zde se opět zdá, jako by šlo o dvě různé bytosti se stejným jménem, které však nemají absolutně nic společného a jejichž popis se nijak dále neprolíná (cfr. Srbadija, 1875, s. 10).

Pro jejich převážně blahodárné působení jsou však prostředky a rituály, ochraňující před zduchači, vzácné. Někde se lidé před škodlivými následky bouří a vichrů chránili různými pořekadly.¹¹⁾ Nebylo radno házet do větru kameny a zduchače tak rozhněvat, protože by pak zcela jistě viníka zabil (cfr. Đorđević, 1953, s. 249). Lidé také věří, že smrt zduchače-zvířete doprovází vždy nějaké neštěstí, většinou úhyn dobytka. Proto taková zvířata pro jistotu velmi bedlivě střeží (cfr. SEZ XIX, s. 277).

Zduchačova moc přirozeně končí jeho smrtí. Ovšem součástí lidové tradice je i víra, že zduchač ztratí své schopnosti, podobně jako mora nebo čarodějnice, pokud se ke své dvojí identitě veřejně přizná. Na smrtelném loži by se měl knězi ovšem vyzpovídat každý zduchač. (cfr. Đorđević, 1953, s. 250). Pokud se totiž před smrtí nevyzpovídá a neučiní pokání, stane se z něho po smrti upír nebo vlkodlak (cfr. Slovenska mitologija, 2001, s. 196). Jako prevenci proto zemřelým zduchačům zabodávali pozůstalí pod nehty trny hlohu, přeřezávali jim šlachy na nohou, do břicha jim vráželi hlohový nebo trnový klín a zakopávali je obličejem směrem dolů – to vše, aby se nemohli vracet ze svého hrobu mezi živé a škodit jim (cfr. SEZ XX, s. 345). Viz kapitola 6. 3. 5.

Jak jsme tedy viděli, v případě zduchače bylo téměř výhradně akcentováno jeho blahodárné působení ve prospěch svého společenství. Fakt, že v důsledku rozvoje moderní společnosti a pronikání televizorů i do těch nejizolovanějších domácností ubývá lidí, kteří by udržovali ústně předávanou lidovou tradici při životě, a tedy i pamětníků zduchačovy tradice, nás

jistě nepřekvapí. K vysvětlení tohoto fenoménu v tomto konkrétním případě posloužily na počátku 20. století právě jeho pozitivní vlastnosti. Lidé byli (v souladu s tradičním myšlením) přesvědčeni, že zduchačů již dnes není tolik, protože doba se mění k horšímu. V dobách dávno minulých, kdy ještě světem vládlo dobro a spravedlnost, bylo logicky zduchačů mnohem více (cfr. Srbadija, 1875, s. 9).

6. 4 SITUACE DNES

6. 4. 1 VÝZKUM V TERÉNU – DŮVOD, PŘÍPRAVA A PRŮBĚH

Pramenů, týkajících se zduchače, není mnoho. Avšak je jich dostatek k tomu, aby byl vytvořen ucelený obraz o tomto démonu. Jediným problémem v tomto směru se ukázala být jejich neaktuálnost. Většina primárních pozorování mapuje situaci před téměř celým stoletím, jen několik encyklopedických přehledů pochází z dob současných. Vzhledem k tomu, že jsem měla možnost seznámit se téměř se všemi v Čechách dostupnými materiály, v nichž byl zduchač zmíněn, vím, že jim nepředcházela žádný výzkum situace dnes. Nepřinášejí totiž nic nového a jen shrnují (nebo dokonce nepokrytě opisují) to, co v těchto zastaralých primárních pozorováních již bylo řečeno.

Pokud se tedy chceme dozvědět, jak to s vírou ve zduchače vypadá dnes, je třeba se do oblasti, kde byla tato víra živá, vypravit osobně. V úvahu připadala především Bosna a Černá Hora. Vzhledem k zázemí a užitečným kontaktům jsem se rozhodla vypravit se do Černé Hory. Abychom zjistili, jaký je stav na celém území Černé Hory, je užitečné rozvrhnout cestu tak, aby pokryla všechny základní typy osídlení této země. Nejprve jsem tedy zamířila do hlavního města Podgorice (typ městský s předpokládanou nižší znalostí lidové tradice), odtud má cesta směřovala do Mateševa (horské osídlení s nízkou hustotou obyvatelstva a osad, kde je relativně dobře uchován tradiční způsob života a tedy i zvyky) a odtud jsem pokračovala do Baru (osídlení Přímoří, odkud pochází mnoho pozorování, na základě čehož lze i zde očekávat znalost zduchače). Pro naše účely je nejpřínosnější kontaktovat především starousedlíky, pokud možno v pokročilejším věku, u nichž je větší pravděpodobnost, že jsou seznámeni s místní tradicí a že jejich svědectví bude co nejpůvodnější a nejméně zkreslené. Na místě je však jistý apriorní skepticismus, protože již v koncem 19. století zde byla víra ve zduchače celkem vzácná a na ústupu (cfr. Srbadija, 1875, str. 8).

Výsledek tohoto průzkumu je přesto překvapivý. O zduchačovi, tak jak je popsán výše, nikdo z dotázaných nebyl schopen říci něco konkrétního, většinou pro ně jména zduchač či vjedogonja byla zcela nová. Několik respondentů však zduchačovo jméno zná ve zcela jiném kontextu, než je výše nastíněný.

Zčásti lze tento výsledek jistě připsat neduhům stáří respondentů, avšak jeho hlavním důvodem je zcela jistě všeobecně a celosvětově rozšířený jev vymírání a mizení lidových tradic a lidové slovesnosti obecně. Tento vývoj je samozřejmě podmíněn mnoha aspekty a jeho projevy se v různých částech světa liší. Můžeme však konstatovat, že se jedná o průvodní jev postupujícího civilizačního procesu, jehož stupeň se jistě místně liší, přesto však jde o tendenci globálního charakteru. Za zarážející lze možná považovat jen míru, jaké tento vývoj dosáhl právě v Černé Hoře. Společnost je zde totiž na evropské poměry stále ještě relativně archaicky organizována a přetvárá mnoho původních znaků, například pozůstatky rodového uspořádání, důležitost příbuzenstva, důležitost prarodičů při výchově dětí, patriarchálnost společnosti¹²⁾ dodnes mnoho lidí označuje pojmem „člověk“ (pouze muže) apod. Jelikož je zde tedy tradiční způsob života relativně dobře zachován, mohli bychom předpokládat, že zdejší lidé budou mít určité povědomí také o staré mytologii, spojené s jejich tradicemi. Přesto je i zde lidová tradice téměř mrtvá a je záležitostí spíše archivů a knihoven, než každodenní praxe.

Je sice pravda, že je dnes patrný opětovný příklon k pravoslavné církvi, a to jak v Černé Hoře, tak v Srbsku (obdobná je situace i v Chorvatsku vůči církvi katolické), takže by bylo možné očekávat jistý zájem o ústní lidovou tradici, která byla v minulosti křesťanstvím upravena a přijata za svou. Zde je však pravděpodobně třeba hledat kořeny tohoto vývoje spíše ve snaze vymezit se vůči ostatním národům zaniklého jihoslovanského svazu. Náboženské praktiky doprovázejí pouze významné životní události, jako je například svatba, křtiny apod. Vyznání přebírá tedy manifestační funkci, přičemž důležitější je spíše forma nežli obsah. Samozřejmě zde, dokonce více než jinde v Evropě, v každodenním životě přetrvávají staré zvyky a obyčeje, avšak společnost si jejich původu a původního smyslu není vědoma.

6. 4. 2 VÝPOVĚDI PAMĚTNÍKŮ

Rozhovor proběhl celkem se 14 respondenty, avšak není nutno uvádět všechny jejich výpovědi. Většinou totiž na dotaz, zda-li vědí cokoli o zduchačovi, odpověděli negativně, a ani na další dotazy ohledně černoohorské mytologie nebyli schopni konkrétněji odpovědět. Přesto jsou

pro nás některé výpovědi zajímavé a přínosné, jelikož dokazují, že zduchač v povědomí černohorců přeci jen zanechal nějakou stopu, byť jde většinou jen o morfologickou spojitost. Uvedené přepsané pasáže rozhovorů tedy dokreslují ještě zcela nedokončený proces zániku zduchače jako součásti ústní lidové tradice.

Mileva, 72 let, Podgorica

Mileva zduchačovo jméno v životě neslyšela. Zná však příběh, který v jejím podání sice nemá se zduchačem nic společného, podle P. A. Rovinského se ale v Černé Hoře vyprávěl ve spojitosti se zduchačem (cfr. Rovinski, 1994, s. 355).

Před nějakou dobou žili v jedné vsi nedaleko podgorice tři bratři, z nichž nejmladší byl jedné noci vážně zraněn neznámým člověkem. Soused ze vsi oběma zdravým bratrům poradil, že pokud mají kuráž, mohou raněného zachránit, ovšem budou vystaveni nebezpečí a mohou dokonce sami zahynout. Svou pomoc nakonec nabídl pouze jeden z bratrů. Soused tedy pokračoval:

„Stačí, aby jsi vystoupil na horu za naší vsí. Až tak učiníš, objeví se stádo černých volů. Jeden z volů bude pak vynikat svou velikostí, silou a mohutnými rohy. Pokud tohoto vola probodneš a zabiješ špičatým kůlem, tvůj bratr se uzdraví.“

Bratr sbalil na cestu kůl a ihned se vydal na horu. Jakmile dorazil, objevilo se stádo volů, přesně jak předpověděl soused. Protože byl velmi silný, bez většího boje se mu podařilo nejsilnějšího vola zabít. Poté se pln naděje vrátil domů a ke svému překvapení skutečně našel bratra zcela zdravého a plného síly.

Ještě téže noci prý záhadně zemřel mladík ze vsi. Všichni ihned věděli, že to byl právě on, kdo na bratra zaútočil, protože to musela být jeho duše, jež byla vtělena do býka, a jež spolu s ním zahynula.

Verze, již zaznamenal P. A. Rovinski, je poněkud bohatší a detailnější, navíc v ní hlavní roli hraje právě zduchač. Jeden zduchač z obce Ceklin byl v boji proti ostatním zduchačům vážně raněn. Lidé z jeho vsi mu nosili různé léky, ale on je odmítal, protože věděl, že mu není pomoci. Nakonec vyhnal všechny z domu, až na jednoho ze svých bratrů, známého junáka. Když si byl umírající jist, že je nikdo neslyší, řekl bratrovi:

„Jistě zemřu, pokud nebudu *zaměněn* (pokud nezemře jeho protivník), a ty jsi jediný, kdo to může zaručit a zachránit mě, ovšem jen pokud jsi dostatečně chrabrá. Musíš vystoupit na

jednu horu, vzdálenou odsud zhruba 3 až 4 hodiny chůze, a to ještě dnes večer. Cesta vede lesem a končí u strmé skály. Abys měl větší kuráž, vezmi si s sebou nůž se stříbrným kováním.“

„Vezmu si i pušku,“ dodal jeho bratr.

„Můžeš si ji vzít,“ přesušil ho raněný bratr, „ale nebude ti k ničemu, důležité je, abys u sebe měl nůž.“

Bratr ho opět přerušil: „Můžu klidně vyrazit úplně neozbrojen, pokud mám bojovat jen s jedním, se zbraněmi porazím klidně sto lidí.“

Raněný bratr pokračoval: „Moc se nepřeceňuj, nůž si určitě vezmi. Až dorazíš ke skále, nebe bude jasné a všude kolem bude naprosté ticho. Za chvíli si ale všimneš oblaku a zafouká vítr. Oblak se bude zvětšovat, až zavládne úplná tma, jakou jsi nikdy nezažil. Bude burácet silný vítr, jaký jsi nikdy neslyšel, vlasy ti budou vstávat hrůzou. Jestli vydržíš, uvidíš, jak z nebe sestoupí tři voli: bílý, strakatý a černý. Poslední dva začnou bojovat s bílým, který je nejslabší, protože je již raněn. Ty se pokus nožem skolit oba dva, ale dej si pozor, ať nezabiješ bílého, protože to by znamenalo mou smrt, stejně jako by ho zabili oni dva voli.“

Poté, co bratr vše vyslechl, sbalil nůž a vyrazil na cestu. Vydal se lesem, jak mu řekl bratr, a za několik hodin došel ke zmíněné skále. Po celou dobu jeho cesty vládlo absolutní ticho, nebe bylo jasné a měsíc svítil jako by byl den. Jakmile však dorazil ke skále, nebe se zatáhlo, zahřmělo a zvedl se vítr, přesně jak předpověděl jeho raněný bratr. Netrvalo dlouho a z nebe sestoupili tři voli a pustili se do boje. Bratr se neochvějně vrhl na strakatého a nožem mu podřízl krk. Strakáč se zakymácel a padl na zem, zatímco bílý vůl jakoby zázrakem nabyl síly. Stejně tak skolil bratr černého vola. Bílý poražené voly ještě chvíli bodal svými rohy, než oba vydechli naposled. Z ničeho nic se nebe opět zcela vyjasnilo a zmizel i samotný bílý vůl. Bratr se tedy vydal zpět domů, a když se vrátil, zastihl svého raněného bratra, teď již ovšem zcela zdravého a plného sil, jak přikládá ve světnici do ohně.

Podle Rovinského si vypravěč příběh přizpůsobil a zasadil jej do místa svého rodiště, Ceklinu, avšak podobný příběh můžeme zaslechnout i v blízkém Přímoří a údajně možná i v jiných obalstech. Vzhledem k tomu, že se Mileva, stejně jako její rodiče, narodila v Podgorici, můžeme konstatovat, že příběh je znám i lidem v hlavním městě.

Leposava, 74 let, Podgorica

Leposava ztotožňuje zduchače s čarodějem nebo čarodějnicí, což svědčí o tom, že původní bohatost černohorské démonologie se pomalu vytrácí, a že dochází k pomalému sjednocování a splývání jednotlivých duchů.

V mládí prý Leposava znala jednu ženu, která měla zvláštní moc, svému okolí však přinášela neštěstí. O této schopnosti věděli všichni obyvatelé vsi a ženu zcela vyčlenili ze svého středu. Údajně uměla člověka uhranout a ten zanedlouho vážně onemocněl nebo se mu stalo jiné neštěstí.

Žila prý v chatrči na samotě, které se všichni ze strachu z pohromy snažili vyhnout. Sama Leposava si jako dítě jednou v jejím okolí hrála, ovšem jakmile vyšla žena ze svého domu a Leposava ji spatřila, ihned se rozběhla domů. Po pár krocích však upadla na zem a rozbila si koleno. Přestože by za jiných okolností začala plakat, tentokrát si zranění nevšímala a běžela dál. Její matka si, jakmile slyšela, kde ke zranění došlo, odplivla na zem a řekla:

„To bude určitě vina té staré čarodějnice. Kéž by ji vzal čert!“

I v tomto případě zduchačům zůstávají nadpřirozené schopnosti, avšak jejich působení je veskrze negativní a škodlivé. Zduchač v podání Leposavy se v mnohém podobá zduchačovi, jak jej zná Borica (viz níže).

Omer, 52 let, Stari Bar

Omer je klasickým příkladem patriota malého města. Jako historik se velmi zasazuje za rekonstrukci a oživení historicky velmi cenné pevnosti Starého Baru a i jinak je v komunálním životě velmi aktivní. Často jej lze také zahlédnout v černohorské televizi v některém z jeho populárně-historických pořadů.

Omer o zduchačovi jako duchu nikdy neslyšel. Je mu však znám v souvislosti s atmosférickým jevem – se vzduchovými víry. Tvrdí, že někteří staří lidé dodnes nazývají tato malá tornáda, která vznikají nad mořem, zduchači. Zduchači mohou být tak silní, že dokáží rozmetat ryby z moře po pevnině. Někdy lze údajně mořské ryby nalézt dokonce daleko v horách. Podle Omera je však tento pojem velmi vzácný, užívají ho jen někteří starší lidé a mladí jej pravděpodobně ani neznají.

Přestože se v Omerově verzi nedochovalo nic z původní bohatosti víry v démona se všemi jeho charakteristikami, je zde patrné reziduum spojitosti s větry, což nám dává tušit, že tomuto pojetí dříve skutečně předcházela víra ve zduchače v podobě, kterou jsme popsali výše.

Borica, 67 let, Bar

Borica patří k černohorským starousedlíkům, její předkové přišli do Černé Hory před několika staletími. Borica zná mnoho příběhů, ovšem jen málo z nich vypráví o nějakém konkrétním démonu. Většinou mají jednoduchou zápletku – stane se nějaký záhadný jev, který způsobila jakási tajemná, blíže neurčená síla.

Jeden příběh, který Borica převyprávěla, je pro nás však zajímavý. V tomto „zajisté pravdivém příběhu“ se vypráví, že kdysi onemocněla jedna devítiletá holčička. Její rodiče se jí dlouho snažili vyléčit, na pomoc přivolali všechny lékaře z okolí, avšak nic nepomáhalo. Zdálo se, že holčička každou chvíli zemře. Když už rodiče nevěděli kudy kam, vzpomněli si na jednoho muže ze vsi, o kterém bylo známo, že má nadpřirozené síly, avšak je velice nevypočitatelný a s okolím příliš nekomunikuje. Tomuto muži všichni říkali zduchač. Požádali jej, aby jejich dceři pomohl. Zduchač jim slíbil, že se o to pokusí, ale nemůže zaručit výsledek. Záleží prý na tom, zda nemoc holčičce způsobili lidé, nebo zda pochází od Boha. Pokud prý nemoc na holčičku přenesli lidé, může ji zachránit, avšak seslal-li ji na ni Bůh, je zduchač bezmocný. Řekl jim, že je navštíví ještě týž večer.

Rodiče se plni naděje vrátili domů, matka uvařila k večeři rybu, všichni, včetně malé holčičky se najedli, a když přišel večer, napjatě očekávali příchod zduchače. Ten se však neobjevil. Druhý den se tedy za zduchačem vydali znovu, aby zjistili, proč nesplnil svůj slib a nepomohl jim. Zduchač odpověděl:

„Ale vždyť já jsem u vás byl. Můj duch byl u vás. Na důkaz vám povím, že vím, co jste měli k večeři. Jedli jste rybu, že je to tak? Byl jsem i u vaší dcery, avšak pomoci jsem jí nemohl. Nemoc na ni seslal Bůh a s tím já nemohu nic dělat.“

Holčička skutečně za několik dní zemřela.

V tomto příběhu byl zachován jen ten nejzákladnější rys zduchače – fakt, že byl duchem a že měl nadpřirozené schopnosti. Jeho specifika, která jej odlišovala od ostatních duchů, zcela vymizela. Sama Borica jej také několikrát nazvala čarodějem, takže je zde patrné překrývání pojmů a splývání významů.

7. ZÁVĚR

Cílem této práce bylo detailně popsat konkrétní fenomén slovanské démonologie. Osud zduchače nám ilustroval i osud lidové tradice obecně. Lidová víra a zvyky tvořili důležitou součást každodenní reality všech společností, avšak, jak jsme viděli na příkladu zduchače, moderní doba příliš nepřeje jejich dalšímu rozvoji a předáváníí.

Bohatost představ předkřesťanské epochy přetrvala i do doby křesťanské. Církev sice modifikovala a přizpůsobila jejich obsah v souladu se svým učením a paradigmatickým, avšak postavení a důležitost lidové tradice tím nijak nesnížila. Zlom nastal až s rozvojem moderní civilizace, spojené s technickým pokrokem a sekularizací společnosti. Civilizační vývoj ústní

lidovou tradici, a tedy i mýty, téměř zcela vytlačily z duchovního života lidí. Povědomí o ní se pomalu ale jistě vytrácí a hrozí nebezpečí, že brzy zde nebude nikdo, kdo by o ní mohl podat svědectví dalším generacím. Soudit, co je pro představitost a myšlenkový vývoj inspirativnější, zda výtvarky civilizace, či ústně předávané mýty, je vždy problematické. Nesporný je však fakt, že lidová tradice představuje důležitou součást kulturního vývoje a bohatství každého národa. Právě ve snaze zachytit její bohatost a zaručit tak, že kořeny naší kultury nebudou zapomenuty, spočívá důležitá role etnologů, kulturologů a etnografů.

Jak jsme zmínili, změny, které nastaly s rozvojem moderní společnosti po roce 1945 dalšímu předávání ústní lidové tradice, která představuje podmínku života mýtů a legend, příliš nepřejí. Přesvědčili jsme se, že víra ve zduchače dnes je záležitostí především starší generace, která prožila dětství před 2. světovou válkou. To potvrzuje především fakt, že většina pramenů, z nichž vychází tato práce, pochází z první poloviny 20. století. Veškeré zdroje novějšího data v podstatě z těchto studií vychází. Ovšem, jak jsme viděli na případu zduchače, i svědectví těchto pamětníků představují pouhý odlesk původní bohatosti vlastní tradice. Ústní lidová tradice je také ohrožena faktem, že tato poslední pamětnická generace mýty a legendy mladším příslušníkům svého společenství již dále aktivně nepředává. Hrozí tedy neustálé nebezpečí, že s nástupem nové generace upadnou kořeny naší kultury v zapomnění. Tato práce je pokusem alespoň trochu přispět ke snaze zachytit a zachovat lidovou tradici, která ovlivňovala myšlení a jednání našich předků.

POZNÁMKY

¹⁾ Anglický výraz pro otroka *slave* má původ ve slově *slave* ze střední angličtiny, které pochází ze starofrancouzského slova *esclave*, jež má pak původ ve slově *sclavus* ze středověké latiny, které má opět kořen ve starořeckém slově *sklabos*, odvozeném od *sklabenoi* (Slovan, slovanského původu), což je blízké staroruskému názvu pro východní slovanský kmen *Slovene*. Pojem *sclavus* původně označoval Slovany obývající východní a střední Evropu, z nichž mnozí byli zajati a prodáni do otroctví (Encyclopædia Britannica Online - Merriam-Webster's Online Dictionary - Slave; Encyclopædia Britannica Online - Merriam-Webster's Online Dictionary - Slav).

²⁾ Hajduci byli bojovníci za svobodu, kteří se bouřili především proti nadvládě Osmanské říše, proti níž vedli guerillovou válku.

3) Pojem animismus v antropologii zavedl čelný představitel kulturního evolucionismu Sir Edward Burnett Tylor, který jej ve svém stěžejním díle *Primitive Culture* považuje za první fázi ve vývoji všech náboženství.

4) Pojem živoucí mrtvola (lebender Leichnam) poprvé použil H. Naumann ve své knize *Primitive Gemenischafskultur*.

5) Animismem se podrobně zabýval i Émile Durkheim ve své knize *Elementární formy náboženského života*.

6) Placenta byla v některých evropských (a nejen evropských) lidových tradicích považována za sídlo vnější duše a byla tedy svázána se světem bludných duší předčasně zemřelých. Představovala jakéhosi zprostředkovatele mezi světem živých a mrtvých. Člověku, který se v ní narodil, propůjčovala nadpřirozenou moc (cfr. Ginzburg, 2002, s. 86). Placenta hraje významnou roli také v jihoslovanské démonologii. V některých oblastech lidé věří, že pokud zduchač, ale i jiné bytosti (drak, upír, víla aj.), o placentu nějakým způsobem přijdou, ztratí i svou sílu, moc, rozum a brzy také zemřou. Placenta také umožňuje drakům brát na sebe různé podoby, s její pomocí se totiž mohou proměnit v jakékoli zvíře. Přeneseně roli placenty (srbsky „košuljica“, tedy košilka) zastupuje i skutečná košile, ve které se podle lidové tradice skrývá naše životní síla a moc. Není tedy divu, že košile hraje důležitou roli při různých rituálech, které mají zahánět různé nemoci nebo démony. Časem se každá košile nošením zničí, proto nová košile symbolizuje i novou sílu a moc. Zde má svůj původ například zvyk, podle kterého po narození dítěte příbuzní a sousedi otci rozthají košili se slovy: „Ovu da pocepamo, još mnoge da promeniš, ti i tvoje dete, imali snage i pameti nove, dok god ste živi i zdravi!“ (Tuto roztrháme, abys ještě mnohé vyměnil, stejně jako tvé dítě, abyste po celý svůj život nabývali nové síly a rozumu.) (cfr. Ševarlić – Zupanc, 2000, s. 13)

7) Pro úplnost je třeba dodat, že slovo stuha označuje i zcela jinou bytost, než je ta, kterou sledujeme. Stuha v tomto smyslu je bytost ženského pohlaví, typ čarodějnice, která je podobná moře v tom, že má schopnost dostat se do domácnosti i tou sebemenší škvírkou. Zde se pak snaží udělat nepořádek a vše přemístit na nepravá místa. O osobě, která do domu vešla nepozorovaně, se říká, že vešla jako stuha. I v tomto případě jde však o obyčejnou živou osobu, jejíž duše je ovšem narozdíl od zduchače námi sledovaného, ovládána zlými silami, a která se ostatím lidem snaží škodit (cfr. Rovinski, s. 346). Viz kapitola 6. 3. 7.

8) Vilenik je zmíněn v národní básni *Смрт и освета Јанковић Стојана* (Smrt a pomsta Stojana Jankoviće):

... То је вила њега послушла,
Добави му коња виленика,...

... Víla jej vyslyšela
a darovala mu čarovného koně...

... Кад Никола коња добавио,
Узјахао коња виленика,
Па прескаче јеле и борове,
И велика брда и долове...

... Když Nikola koně dostal,
vsedl na čarovného koně
a skákal přes jedle a borovice
a přes vysoké hory a širé doliny...

(cfr. Srbadija, 1875, s. 329)

⁹⁾ Podobné zmínky existují i o dracích, kteří jsou i jinak díky svým pozitivním vlastnostem přirovnávání k zduchačům. Pokud rodiče novorozence, jehož duše je předurčena státi se drakem (je počat obyčejnou ženou a muže-drakem), nespálí jeho placentu ani křidélka, bude jeho duše mít schopnost brát na sebe podobu draka a bojovat společně s jinými draky a s různými zlými démony, přičemž jeho tělo zůstane, stejně jako tělo zduchačovo, na zemi, ve stavu podobném smrti. Stejně jako zduchač může drak ve svém boji zemřít a ani jeho tělem nesmí nikdo hýbat. Pokud by někdo otočil tělo a umístil hlavu tam, kde měl původně nohy, jeho duše by se nikdy nemohla vrátit a člověk-drak by zemřel (cfr. Bosanska vila 9, s. 184).

¹⁰⁾ Petar II. Petrović-Njegoš (1813-1851) byl pravoslavný vladyka Černé Hory, který ovšem proslul nejvíce jako jeden z nejnadanějších básníků písní v srbském jazyce a jako vůbec nejvýznamnější básník Černé Hory. Pro nás je zajímavý například následující úryvek z jeho nejslavnějšího díla (epickolyrické skladbě v dramatizované formě), Horského věnce:

Свјет је овај тиран тиранину,
А камо ли души благородној,
Он је састав паклене неслоге,
У њ` ратује душа са тијелом,
У њ` ратују вјетри с вјетровима.

Tento svět je tyranem tyranovi,
co si má počít duše ušlechtilá,
je místem pekelného sváru,
v něm se bije duše s tělem,
v něm se bijí vichry.

(cfr. Srbadija, 1875, s. 9)

¹¹⁾ Atmosférické jevy, které boje zduchačů provázejí, mají často ničivé následky, a proti nim se lidé samozřejmě snaží bránit. Věří například, že existuje sedm druhů větrů, které přinášejí různá onemocnění, nejčastěji žloutenku, otok, teplotu, svrab či loupání kůže. Proti každému typu větru je možné se bránit zvláštním zařídkem.

Podobně znají také zaříkadla a rituály proti dalšímu zhoubnému jevu, doprovázejícímu nečas, proti krupobití. To podle lidové tradice přinášejí duše mrtvých, kteří zemřeli nepřirozenou smrtí (oběšenci, lidé, kteří se utopili apod.) (cfr. Todorović, s. 21, 64). Zde můžeme zmínit zvyk sedláků, kteří se ve snaze udobřit si duchy a zahnat tak krupobití, řežou do prstu, který pak vztyčený vzhůru drží směrem k nebi. Protože krev představuje život a duše mrtvých po životě nejvíce prahnou, přijímají tuto oběť a nad sedláky se smilují. Tato oběť může být i symbolická. Řekové zaháněli krupobití máváním červeného šátku (cfr. Ševarlić – Zupanc, 2000, s. 168).

Na druhou stranu mohou mít ale větry blahodárné účinky. V některých oblastech lidé věří, že vítr je Boží dar, protože bez něj by celý svět obepínala obrovská pavučina, která by způsobila věčnou temnou noc. Obecně se vítr dělí na dobrý „povetarac“ - vánek, větřík, který vane tiše, jemně hýbe travou, květy a stromy a v parných letních dnech příjemně chladí. Zlému větru, který duje prudce, ničí vše živé a odnáší z domů střechy, se říká „severac“ - severák (cfr. Ševarlić – Zupanc, 2000, s. 124).

¹²⁾ G. Maiello a jiní jsou však ohledně patriarchálnosti slovanských společenství jiného názoru. Podle nich je typickým a původním znakem slovanských národů naopak vysoké postavení žen ve společnosti a tolerovaná polyandrie, alespoň ve stejné míře jako polygynie. Vzhledem k tomu, že šlo o zemědělské společnosti, byla podle nich sexualita pro staré Slované důležitou součástí rituálů souvisejících s plodností, ale i všedního dne. Změna nastala až s rozšířením hodnot kultury pasteveckého typu.

LITERATURA

MONOGRAFIE:

BURKHART, Dagmar. *Beiträge zur Südeuropa Forschung : Anlässlich des I. internationalen Balkankongresses in Sofia 26. VIII. - 1.IX. 1966*. 1. Auflage. Alois Schmaus. München : Dr. Dr. Rudolf Trofnik, 1966. Vampirglaube und Vampirsage auf dem Balkan, s. 211-252.

ČAJKANOVIĆ, Veselin. *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd : Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1994. 5. sv. 438 s. ISBN ISBN 86-379-0284-7.

ĆOROVIĆ, Vladimir. *Istorija srpskog naroda*. Beograd : Ars Libri, 1997. 1. sv. 501 s. ISBN 86-7119-101-x.

DURKHEIM, Émile. *Elementární formy náboženského života : Systém totemismu v Austrálii*. Praha : OIKOYMENH, 2002. 491 s. ISBN 80-7298-056-4.

ĐORĐEVIĆ, Tihomir R. *Naši narodni običaji : Prosvetna biblioteka sveska 9*. Sarajevo : Izdanje Društva prosvete, 1922. 18 s.

ĐORĐEVIĆ, Tihomir R. Zduchač u verovanju našeg naroda. In *Srpski etnografski zbornik : Život i običaji narodni*. 1. izdanje. Beograd : SANU, 1953. s. 237-250.

GINZBURG, Carlo. *Benandanti : Čarodějnoctví a venkovské kulty v 16. a 17. století*. Praha : Argo, 2002. 226 s. ISBN 80-7203-437-5.

GRIMM, Jakob. *Deutsche Mythologie*. Wien : Bernina Verlag, 1939.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Život i običaji naroda srpskoga*. Beograd : Srpska književna zadruga, 1957. 341 s.

KULIŠIĆ, Špiro , PETROVIĆ, Petar Ž. , PANTELIĆ, Nikola. *Srpski mitološki rečnik*. 2. izdanje. Beograd : Etnografski institut SANU, 1998. 484 s. ISBN 86-7587-017-5.

MÁCHAL , Jan. *Bájesloví slovanské*. 2. upr. vyd. Olomouc : Votobia, 1995. 222 s. Malá díla; sv. 36. ISBN 80-85619-19-9.

MAIELLO, Giuseppe. *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005. 189 s. ISBN 80-7106-724-5.

NAUMANN, Hans. *Primitive Gemeinschaftskultur : Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*. Jena : Eugen Dietrichs Verlag, 1921. 195 s.

PEUCKERT, Will-Erich, LAUFFER, Otto. *Volkskunde : Quellen und Forschungen seit 1930*. Bern : A. Francke AG Verlag, 1951.

PROFANTOVÁ, Nad'a, PROFANT , Martin. *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha : Libri, 2000. 260 s. ISBN 80-7277-011-X

ROVINSKI, Pavel A. *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti : Etnografija – književnost i jezik*. Cetinje : Izdavački centar „Cetinje“, 1994. 3 sv. 776 s. ISBN 86-82321-06-6.

ŠEVARLIĆ, Miladin , ZUPANC, Miodrag . *Šta je šta : Verovanja i običaji u našoj zemlji*. Beograd : Plato, 2000. 183 s.

TODOROVIĆ, Toma. *Bajalice i vidari : Narodna verovanja*. Kragujevac : ŠIP „Nikola Nikolić“, 1998. 143 s.

TOLSTOJ, Svetlana M., RADENKOVIĆ, Ljubinko. *Slovenska mitologija*. 1. izdanje. Beograd : Zepter Book World, 2001. 736 s.

TYLOR, Edward Burnett. *Primitive Culture : REsearch into the Developement of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*. Whitefish : Kessinger Publishing, 2006. 516 s.

VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha : Panorama, 1990. 267 s. ISBN 80-7038-187-6.

VEŠOVIĆ, Radoslav Jagoš. *Pleme Vasojevići : u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*. [s.l.] : Srpsak akademija nauka, 1935. 472 s.

WOLLMANN, Frank. Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské. In *Národopisný věstník československý XIV/1*. [s.l.] : [s.n.], 1920. s. 1-16.

SBORNÍKY:

Srbadija : Ilustrovan list za zabavu i pouku. Vídeň : [s.n.], 1875. 288 s.

Srpski etnografski zbornik XVII : Etnološka građa i rasprave. Beograd : Srpska kraljevska akademija, 1911. 595 s.

Srpski etnografski zbornik XIX : Običaji naroda srpskoga 5. Beograd : Srpska kraljevska akademija, 1914. 467 s.

Srpski etnografski zbornik XX : Naselja srpskih zemalja. Beograd : Srpska kraljevska akademija, 1913. 936 s.

Srpski etnografski zbornik XLVIII : Život i običaji plemena Kuča. Beograd : SANU, 1931. 596 s.

Srpski etnografski zbornik LXXX : Različita etnološka građa. Beograd : SANU, 1967. 333 s.